

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Nigar Həmidova Kərəm qızının

“Rabitə təşkilatlarında xərclərin və gəlirlərin təhlilinin
təkmilləşdirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 Mühəsibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühəsibat uçotu və audit

Elmi rəhbər:

i.e.d. , prof. F. Ş. Hacıyev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.f.d, dos. N. M. Musayeva

Kafedra müdiri:

i.e.d. , prof. S. M. Səbzəliyev

BAKI - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ . . .

I FƏSİL. Müasir şəraitdə rabitədə xərclərin və gəlirlərin təhlilinin nəzəri əsasları . . . . .

- 1.1. Milli iqtisadiyyatın inkişafında rabitənin rolu . . .
- 1.2. Xərclər və onun təsnifatı . . .
- 1.3. Rabitə təşkilatlarında gəlirin əmələ gəlmə mənbələri . . .

II FƏSİL. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rabitədə xərclərin təhlili və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri . . . . .

- 2.1. Material məsrəflərinin təhlili . . .
- 2.2. Əmək haqqı xərclərinin təhlili . . .
- 2.3. Əsas vəsaitlərdən istifadənin təhlili . . .
- 2.4. Rabitə təşkilatlarında xərclərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri . . .

III FƏSİL. İqtisadi islahatlar zəminində rabitə təşkilatlarında gəlirin təhlili və onların artırılması yolları . . . . .

- 3.1. Təhlilin mahiyyəti, əhəmiyyəti və informasiya mənbələri . . .
- 3.2. Gəlirin tərkib və strukturunun təhlili . . .
- 3.3. Gəlirin dəyişməsinə təsir edən amillərin təhlili . . .
- 3.4. Rabitə təşkilatlarında gəlirin artırılması yolları metodikası . . .

NƏTİCƏ . . .

ƏDƏBİYYAT . . .

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Təşkilatlarda gəlir və xərclərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müasir dövrün standartlarına müvafiq olaraq bir sıra işlər görülür. Əvvəlki metodların zaman keçdikcə öz funksiyasını həyata keçirə bilməməsi, aktuallığını əldən verməsi və yeni yaranmış fenomenlərin, anlayışların da təhlil prosesinin gedişatına və inkişafına öz təsirini göstərdiyi qeyd olunmalıdır.

Bəzən təşkilatlarda neqativ vəziyyət yarana bilər ki, buna səbəb pul vəsaitlərinin və ya gəlirlərin defisit halının baş verməsi ola bilər. Bu halda təşkilatlar öhdəliklərini tam icra edə bilmirlər. Gəlirlərin çatışmadığı müddətdə qeyd etdiyimiz neqativ hallara nəzər yetirməklə biz gəlirlərin aktuallığını araşdırma bilirik. Onların çatışmaması bu kimi hallarda baş verir: Ödənişlərdə, əmək haqqında baş verən gecikmə halları, malgöndərənlərə və büdcəyə olan kreditor borcların artması, bank kreditləri ilə bağlı gecikdirilmiş borcların çoxalması, təşkilatların, firmaların likvidlik dərəcəsinin azalması.

Gəlirlərin çatışmamasına səbəb olan amillər isə bunlardır: maliyyə planlaşdırılmasının zəifliyi, aşağı səviyyəli kadr ixtisası, sifarişçilərin və ya istehlakçıların qismən yaxud tam itirilməsi, xərclərə nəzarətin zəif olması, inflyasiya və vergi təzyiqi, aşağı səviyyəli və ya zəif rəqabət aparma qabiliyyəti.

Gəlirlər anlayışını yaradan məhz istehsalın başlanması, həmçinin davam etdirilməsi üçün iqtisadi resursların olması və onların vəhdətinin təmin olunmasıdır.

Xərclərə gəldikdə isə intensiv axtarışlardan əlavə, təşkilatların xərclərinin uçotu ilə bağlı xarakteristikaların yazılmaması, xərclərin təhlilinin operativliyinin artırılması yönündə araşdırmaların zəif olması onun inkişafı sahəsində öyrənilməsini aktuallaşdırır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Demək olar ki, təşkilatların inkişafını təmin edən əhəmiyyətli faktor elə həmin təşkilatın gəlir və xərclərinin öyrənilməsidir. Bu problemin müəyyən olunması onun inkişafını sürətləndirməklə uzunmüddətli fəaliyyəti həyata keçirir. Bu halda bəzi xüsusiyyətlərə nəzər yetirmək lazım olur ki, bunlardan biri də təşkilatın fəaliyyət sahəsidir.

Təşkilatların fəaliyyət sahəsinə görə gəlir və xərclərinin təhlili, onların öyrənilməsi və inkişafı arasında fərq vardır. Təşkilatların xidmətlərinin göstərilməsinə və ya məhsul istehsalına sərf olunan xərclər, həmçinin onların gəlirlilik səviyyəsi həmin təşkilatların məhsul və xidmətlərindən birbaşa asılıdır. Bazar iqtisadiyyatında mövcud olan rəqabət şəraiti, bazar qiymətləri və bunlardan asılılıq, tələb-təklif əyrisi buna əsas səbəbdir.

Fəaliyyət göstərən bütün təşkilatların birinci məqsədi gəlir əldə etməkdir və buna görə də təşkilatlarda gəlirin öyrənilməsi əhəmiyyətli amillərdəndir.

Təşkilatın gəlirlərinin ümumi məbləği ilə təşkilatda satılmış məhsulun ümumi dəyəri üst-üstə gəlir. Amma burda nəzərə alınmalıdır ki, ümumi gəlir deyəndə bu xalis gəlir anlamına gəlmir. Bu halda, əsas kapitalın amortizasiya məbləğini, dövriyyə kapitalı ilə əlaqədar xərcləri ümumi gəlirin məbləğindən çıxmaq lazımdır.

Bu kimi problemləri araşdırarkən bəzi suallar ortaya çıxır. Məsələn, xərclər məhsulun tərkibinə daxildirsə, bu halda “gəlir” anlayışının bura aid olunması nə dərəcədə doğrudur? Yaxud bu sifarişçi üçün əsas gəlir deyilsə və yalnız onun bir hissəsidirsə, bu halda vergiyə cəlb edilmə zamanı, ümumi dövriyyə müəyyən edilərkən onun həcmi vergi obyektini kimi hesab etmək olarmı, və s.

Qeyd edilən problemlərin həll olunmasına və öyrənilməsinə bir çox beynəlxalq və yerli alimlərin yanaşmaları mövcuddur. V.Q.Makarov, V.P.Vasilenko, X.Svalbe, P.N.Rıbalmen, V.A.Svobodin və s. MDB məkanının alimləri öz yanaşmaları və araşdırmaları ilə istehsal məsrəfləri və onların təhlilin təkmilləşdirilməsi barəsində fikir bildirmişlər. Azərbaycan alimlərinə misal olaraq isə S.M.Səbzəliyev, F.Ş. Hacıyev, N.M.İsmayılov, Q.Abbasov, H.Cəfərli, C.B.Namazova və digərlərini qeyd edə bilərik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Təşkilatlarda gəlir və xərclərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əsas məqsəd onların beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə tərtib olunmasıdır. Bu yöndə elmi tərəfdən təstiqlənmiş formada uçuq əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi vacibdir. Belə halda gəlir və xərclərin təsnifatının daha müasir vəziyyətə gətirilməsi üçün praktiki və nəzəri təkliflər

vermək və onları reallaşdırmaq vacibdir. Dissertasiya işində bir neçə vəzifələr qeyd olunmuşdur, ki onlara əməl edilməsi önəmlidir:

- Beynəlxalq standartlara təşkilatın gəlir və xərclərin uyğunlaşdırılma dərəcəsinin müəyyənəndirilməsi;
- Hazırkı dövrdə təşkilatın uçot sistemində xərclərin uçotu üzrə funksional metodun uyğunlaşdırılması imkanlarının öyrənilməsi;
- Qərbdə bölgəsində istifadə olunan uçot siyasətinin bilinməsi;
- Gəlirlər ilə bağlı analitik və sintetik uçotun cəhətlərinin aşkarlanması.

Tədqiqatın məqsədi rabitənin inkişafı sahəsində rabitə statistikasının aparılması, mövcud zəruri məlumat bazasının yaradılması, bir çox fərqli təhlil işlərinin aparılması, dinamika sıralarının tərtib edilməsi və digər bir çox işlər görülməsidir. Eyni zamanda Azərbaycanda olmaqla yanaşı, bütün dünyada da rabitə sahəsində baş verən yeniliklər öyrənilməli, araşdırılaraq tapılmalı və sahənin inkişaf etdirilməsi üçün yeni təkliflər hazırlanıb təqdim olunmalıdır. Həmçinin, proqnozların statistikasını da günün şərtləri səviyyəsində qurulmalıdır ki, proqnozlar düzgün tərtib olunsun.

Qeyd edə bilərik ki, təşkilatın fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, mal və ya xidmətlərin satışından gələn gəlirlərin, mənfəətin artırılması da əsas məqsədlərdəndir. Material məsrəflərinin mümkün olduğu qədər azaldılması lazımdır ki, birbaşa maya dəyəri də azalsın. Bu da öz növbəsində gəlirin artmasına səbəb olacaqdır. Eyni zamanda müəssisədə yaranan milli gəliri də çoxaldaraq, təşkilatın fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsinə şərait yaradılacaqdır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Təşkilatlar, kommertiya müəssisələri xərclərin və gəlirlərin tədqiqat obyektini olaraq bilinir. Bu da o anlama gəlir ki, təşkilatlarda xərc və gəlirlərin təhlilinin rolu, onların uçotda göstərilməsi, təşkilatın fəaliyyətinə Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarının təsiri, təşkilatlarda xərclərin azaldılması və gəlirlərin yüksəldilməsi bu hissədə geniş əks etdirilmişdir.

Tədqiqat predmetinə gəldikdə isə bu sahə özündə gəlir və xərclərin təhlilinin formalaşması və onun metodoloji, nəzəri, praktiki problemlərinin həlli, həmçinin gəlir və xərclərin beynəlxalq uçot standartlarına uyğun tərtib olunması

məsələlərini əks etdirir. Və bir çox tədqiqat işləri görülür ki, təşkilatın gəlir və xərcləri beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılsın.

Ölkəmizdəki iqtisadiyyatın indiki inkişaf dövründə xaricdən investisiya cəlb olunması və respublika ərazisində sahibkarlar tərəfindən xarici və daxili bazarda istehsal olunan rəqabət qabiliyyətli məhsulların mövqelərinin daha da möhkəmlənməsinə olan tələblər, beynəlxalq standartlara müvafiq şəkildə maliyyə hesabatlarının tərtib olunması və təqdimatına dair islahatların keçirilməsi önəmli hal almışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Məlumat bazası kimi Maliyyə Hesabatı Beynəlxalq Standartları və onların sayəsində tərtib edilmiş Milli Mühasibat Uçotu Standartları, bir sıra yerli alimlərin gəlir və xərclər haqqında olan qiymətli fikirləri və eyni zamanda bir çox MDB iqtisadçı alimlərinin bu istiqamətdə apardığı araşdırma və tədqiqatları əsas rol oynayır. Dissertasiya mövzusunda təşkilatlarda əməl olunmayan, lakin beynəlxalq uçot standartlarında göstərilən maddələrin yerinə yetirilməsi və gəlir, xərclərin onlara uyğun uçota alınması məsələlərindən söz açılmışdır.

Təşkilatın gəlir və xərclərinin təhlili zamanı əsas məqsədli istiqamətlərdən biri kimi hesabat zamanı gəlir və xərclərin şəffaf, ardıcıl və etibarlı şəkildə tanınmasını, onun açıqlanmasını və həmçinin qiymətləndirilməsini təmin etməkdir.

Xərclərin təhlil edilməsinin dissertasiya mövzusunda əks olunmasında mühüm informasiya bazası olaraq isə bir çox təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqədar məlumatlardan, xarici və ya yerli ədəbiyyatlardan, həmçinin, təşkilatlarda istifadə olunan bəzi sistemlərin informasiyasından istifadə olunmuşdur. Burada xərclərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı yerinə yetirilməsi vacib sayılan bir neçə məsələlərdən söz açılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzuda bir neçə bəzi məsələlərin və yeniliklərin tətbiq edilməsinə, nəticədə isə tətbiq prosesindən gələn faydalara ətraflı nəzər salınmışdır. Müasir dövrümüzdə iqtisadiyyatın daima fasiləsiz şəkildə yeni kəşflər və innovasiyalarla üzləşməsi, yeni texnoloji imkanlar, bazarların daha da

böyüdülməsi və s məsələlər mövcud olan əvvəlki metodların və sistemin dəyişdirilməsini vacib edir.

Rabitə təşkilatlarında bir sıra məsələlərin öyrənilməsi və onların həlli prosesində dissertasiya işində qeyd olunan yeni layihə və texnologiyaların rolu əvəzsiz olmuşdur. Magistr dissertasiyasında bəhs edilən elmi yeniliklər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Təşkilatın gəlirlərini və fəaliyyətinin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə elektron xidmətlərin sayını artırmaq, həmçinin, mərkəzləşdirilmiş serverlər yaratmaqla elektron təhlükəsizlik məsələlərini daha da inkişaf etdirmək;
- İnternet xidmətlərinin məkanlara çəkilən fiber optik kabellər üzərindən satılması;
- Təşkilatda mərkəzləşmiş serverin və güclü informasiya mühafizəsinin yaradılması;
- Kiçik təşkilatların serverlərin əldə edilməsinə, onların saxlanılmasına və mühafizəsinə pul xərcləməsindənə, daha etibarlı və məlumatlı serverləri aylıq abunə haqqı hesabına saxlamaqda daha maraqlı olması;
- Əhaliyə təklif edilən rabitə xidmətlərinin effektivliyini artırmaq üçün ənənəyə uyğun olaraq telefon rabitəsi üzrə tariflərə yenidən baxılaraq, abunə haqları nəzərə çarpacaq şəkildə azaldılaraq yeni ildən yeni qiymətlərin tətbiqinə başlanılması;
- Rabitə sahəsində ən çox gəlir gətirən xidmət sahələrinin internet satışı, elektron imza sertifikatının satışı, mobil telefonların istifadəsi və onların qeydiyyatı, AzİNTelecom sertifikatlaşdırması, xüsusi rabitə avadanlıqlarına verilən tezliyə görə Dövlət Radio Tezliklər İdarəsi və elektronlaşma ilə bağlı digər sahələrin daha da təkmilləşdirilməsi;
- SİP trunk adlı yeni rabitə növünün, CDMA xidmətinin, SMART-AX adlı yeni ATS növünün, GPON texnologiyasının yaradılması və daha da təkmilləşdirilməsi.

Dissertasiya işində rabitə sahəsində gəlir və xərclərə təsir edən yeniliklərin tətbiqi və onun müsbət və mənfi tərəflərindən yazılmışdır. Gəlir və xərclərin təhlilinin təkmilləşdirilməsinə dair bir çox məsələlərə toxunulmuşdur.

Quruluş və strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ RABİTƏDƏ XƏRCLƏRİN VƏ GƏLİRLƏRİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Milli iqtisadiyyatın inkişafında rabitənin rolu

Rabitə milli iqtisadiyyatın müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən sahələrindən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Lakin rabitənin milli iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqlənən xüsusiyyəti mövcuddur, hansı ki, burada artıq istehsal prosesinin məhsulu xidmət formasında əks olunur, əmtəə şəklində deyil. Aşağıdakı cədvəl ölkə iqtisadiyyatında rabitənin rolunu statistik göstəricilərlə əks etdirir:

Cədvəl 1.1

Ölkə iqtisadiyyatında informasiya və rabitənin payı, faizlə

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Əlavə dəyər	1.6	1.7	1.7	1.8	2.0	1,8*)
Ümumi mənfəət	1.5	1.7	1,7	1.8	2.1	1,8*)
Xalis mənfəət	1.3	1.4	1,5	1.3	1.6	1,4*)
İşçilərin orta illik sayı	1.8	1.8	1,8	1.8	1.8	1.7
Orta aylıq nominal əmək haqqı**))	158.3	156.1	158,9	165.4	160.0	156.5
Əsas fondlar	2.5	2.5	2.5	2.4	2.4	2,3*)
Əsas kapitalla investisiyalar	2.4	2.1	1,1	0.9	2.1	1.3
daxili investisiyalar	2.6	2.3	1,5	1.2	2.3	2.7
xarici investisiyalar	1.6	1.5	-	-	1.8	0.2

Mənbə: Cədvəl Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən qurulmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi ilkin məlumatlar əsasında deyə bilərik ki, 2011-ci illə müqayisədə rabitə və informasiyanın ümumi mənfəətdə payı 0,6%, xalis mənfəətdə payı isə 0,3% artaraq hər ikisində də ən yüksək hədd 2015-ci ildə qeydə alınmışdır. Lakin 2016-cı ildə isə yenə hər ikisində bu göstərici aşağı düşmüşdür. Bütün digər sahələrlə müqayisə etdikdə isə rabitənin ən böyük payı orta aylıq nominal əmək haqqına düşür, hansı ki burada da ən yüksək göstərici 160 %-lə yenə 2015-ci ildə müşahidə edilmişdir.

Respublikada fəaliyyət göstərən rabitə təşkilatlarının mühüm vəzifəsi müəssisələrin, əhalinin hər cür xəbərlərini, həmçinin informasiyalara artmaqda olan tələbatını telefon, poçt, teleqraf, telefaks, televizor, radio, internet və s. vasitəsilə effektiv tam və vaxtında təmin etməkdir. Bu müəssisələrə misal olaraq

televiziya mərkəzlərini, şəhər telefon şəbəkələrini, radio verilişləri mərkəzini və onun rəhbərliyini, daha sonra radio və televiziya proqramları şəbəkəsini, radio qovşaqları müəssisələrini (digər təşkilatlara daxil olan), şəhərlərarası telefon qovşaqlarını, poçtları və s qeyd edə bilərik.

Ümumilikdə, rabitə sahələri dövlət daxilində istehsal və xidmət kompleksi kimi müəyyən olunmuşdur və bütün ölkə daxilində həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərin bir çox sahə və xidmətlərlə bağlı tələbatının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu sahə və xidmətlər isə özlüyündə təhlükəsizlik, müdafiə, hüquq-mühafizə, poçt və elektrik xidmətlərini ehtiva edir.

Rabitə xidmətləri bir neçə xüsusiyyətinə görə fərqləndirilir. Bura məlumatların ötürülməsi ardıcılığı və onların verilməsi şəkli aiddir. Rabitə və informasiya xidmətlərinin strukturu aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 1.2

İnformasiya və rabitə xidmətlərinin strukturu, yekuna nisbətən faizlə

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
sənədli elektrik rabitəsi	0,1	0,04	0,04	0,03	0,04	0,1
şəhərlərarası və beynəlxalq telefon rabitəsi	15,8	16,1	12,8	9,3	7,0	5,7
şəhər-kənd telefon rabitəsi	4,2	3,8	3,7	3,8	4,1	4,3
şəhər telefon rabitəsi	3,6	3,3	3,2	3,3	3,6	3,7
kənd telefon rabitəsi	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6
mobil telefon rabitəsi	61,6	60,6	59,4	56,4	53,2	51,5
internet xidməti	4,9	6,0	6,4	6,8	7,4	7,4
DATA xidməti	0,8	0,8	1,1	1,1	1,0	1,1
nəşriyyat fəaliyyəti	1,3	1,3	1,4	1,8	1,6	1,7
proqramların tərtib edilməsi, radio və televerilişlərin translyasiya edilməsi	2,7	3,1	3,7	3,7	3,5	2,4
proqram təminatının işlənməsi və bu sahədə məsləhətlər	2,7	2,5	3,1	4,3	5,6	7,0
digər xidmətlər	5,9	5,8	8,4	0	16,6	18,8

Mənbə: Cədvəl Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən qurulmuşdur.

Cədvələ əsasən deyə bilərik ki, burda ən böyük yeri mobil telefon rabitəsi tutur, lakin 2011-ci ildən 2016-cı ilə doğru getdikcə burda 10,1 % azalma olduğunu görürük. Buna səbəb isə strukturun tərkibində artıq bir çox internet xidmətlərinin (2,5%), proqram təminatı (4,3%) və digər xidmətlərin cədvəldən də göründüyü kimi ildən-ilə artmasıdır. Strukturuna görə hər il ən aşağı yeri isə sənədli elektrik rabitəsi tutur və 2016-cı ilə qədər daha da azaldığı müşahidə edilmişdir.

Rabitə sahələrini bu şəkildə ayırd etmək olar:

1. Poçt fayllarının göndərilən şəxsə çatdırılmasını, onların daşınmasını, ayırd edilməsini və qəbul olunmasını təmin edən **poçt rabitəsi**. Bu rabitə sahəsi qeyd edilən xidmətləri həyata keçirən nəqliyyat vasitələri və obyektlər sistemidir.

Cədvəl 1.3

Poçt rabitəsinin göstəriciləri

	2012	2013	2014	2015	2016
Poçt və kuryer xidmətlərinin həcmi (faktiki qiymətlərlə), min manat	31,225	31,639	34,100	38,136	47,775
o cümlədən					
feldyeqer və xüsusi rabitədən	872	951	930	1,067	1,089
Poçt şöbələrinin sayı, vahid	1,606	1,610	1,616	1,646	1,658
şəhər yerlərində	379	382	380	398	391
kənd yerlərində	1,227	1,228	1,236	1,248	1,267
Poçt müəssisələrində çalışan işçilərin orta illik sayı, nəfər	5,767	5,804	6,024	6,055	6,074
Poçtalyon və kuryerlərin sayı, nəfər	1,398	1,360	1,422	1,411	1,402
şəhər yerlərində	964	944	1,009	1,005	987
kənd yerlərində	434	416	413	406	415
Göndərilmişdir:					
qəzet və jurnallar, milyon ədəd	4.9	4.1	2.7	2.7	1.6
məktublar, milyon ədəd	5.4	5.5	6.1	5.4	6.5
bağlamalar, min ədəd	135.0	135.4	117.1	92.9	99.1
pul baratları və pensiya ödənişləri, milyon ödəmə	1.4	1.6	1.8	2.3	2.6
teleqramlar, milyon ədəd	0.2	0.2	0.2	0.14	0.16
Hava nəqliyyatı ilə poçt göndərilmişdir, min ton	0.3	0.3	0.3	0.3	0.2

Mənbə: Cədvəl Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən qurulmuşdur.

Rabitə xidmətlərinin tərkibində böyük yer tutan poçt xidmətləri 2011-ci ildən tutmuş hər il artaraq 2016-cı ildə ən yüksək həddinə çatmışdır və bu müddətdə poçt sahəsi üzrə xidmətlərin həcmində 16.550 min man artım qeyd edilmişdir.

2. Rabitənin bu növü səs-lərin, səs siqnallarının, işarələrin, elektromaqnit ötürücülərinin göndərilməsini və qəbul edilməsini təmin etməkdədir. Bu növ **elektrik rabitəsidir**. Naqilli yayımların, radio verilişlərinin, televiziya proqramlarının yayılması, telefon, teleqraf məlumatlarının və faks sənədlərinin göndərilməsi bura aiddir.

3. Sənədli elektrik rabitə növlərinə **teleqraf rabitəsi** də aid edilir. Teleqramla məlumatların ötürülməsi, teleqraf danışığı, qəzet üzərindəki təsvirləri və sairəni misal çəkə bilərik.

4. Məlumatların ötürülməsinin, informasiyaların mübadiləsinin telefonlar və ya telefon kanalı vasitəsilə yayılmasını təmin edən- **telefon rabitəsi**.

5. Sırf hər gün rastlaşdığımız və yayımlanan televiziya və radio verilişləri vasitəsilə məlumatların ötürülməsi isə **radiorabitə** adlanır.

6. **İnformasiyaların göndərilməsi** – verilənlərin, məlumatların sonrakı emalı üçün göndərilməsi kimi bilinir. Bəzi hallarda informasiyanın paket şəklində ötürülməsi də baş verir ki, bu zaman xüsusi elktorabitə formalarından istifadə olunur.

7. İnformasiyaların hazırlanıb yüksək sürətlə göndərilməsi, qəbul edilməsi isə **elektron poçt** vasitəsilə həyata keçirilir.

8. Hava xətti ilə abonentlərin başqa abonentlərə və ya telefon stansiyalarına qoşulmaq imkanını verən isə **telefon rabitəsidir**.

Cədvəl 1.4

Telefon rabitəsinin göstəriciləri

	2013	2014	2015	2016
ATS-lərin sayı, vahid	1,613	1,634	1,790	1,816
ATS-lərin ümumi tutumu, min nömrə	1,815.6	1,844.3	1,854.5	1,875.6
Peyk avadanlıqlarının tutumu, nömrə	4,255	3,493	3,307	2,698

Ümumi istifadədə olan sabit şəbəkə telefonlarının sayı (telefon şəbəkəsinə qoşulmaq imkanı olan sabit şəbəkə telefonları və taksofonlar daxil olmaqla), min nömrə	1,536.8	1,551.5	1,500.0	1,489.7
Taksofonlarının sayı, ədəd	552	969	826	752
Mobil telefon abunəçilərinin sayı , min abunəçi	9,720.6	10,101.9	10,697.3	10,189.0
ADSL və HDSL abunəçilərinin sayı, abunəçi	397,233	477,071	514,715	532,288
CDMA (stasionar) abunəçilərinin sayı, abunəçi	539,467	552,692	600,372	609,657
İSDN komplektlərinin sayı, ədəd	41,051	41,345	38,125	33,244
ADSL və HDSL komplektlərinin sayı, ədəd	578	229	123	105
Faksimil aparatların sayı, ədəd	6,611	8,179	9,847	9,249
Radiotelefon aparatlarının sayı, ədəd	15,567	15,664	15,445	13,859
İnternet qoşulmaların sayı, min qoşulma	660.1	710.4	750.5	810.2

Cədvəldən aydındır ki, 2013-cü illə müqayisədə 2016-cı ildə telefon rabitəsinə daxil olan ATS-lərin sayı (203ədəd), ümumi tutumu (60 min nömrə) , ən əsası isə internet qoşulmaların sayı (150,1 min) hər il artaraq ən yüksək həddinə çatmışdır. Mobil telefon abunəçilərin sayı üzrə ən yüksək göstərici isə 2015-ci ildə qeydə alınsa da 2016-cı ildə bu göstərici 508,3 min abunəçi azalmışdır. Səbəb isə internet qoşulmalarının, ADSL, HDSL abunəçilərinin, CDMA abunəçilərinin, daha da artması olmuşdur. ADSL komplektlərinin hər il azamlamasına səbəb olan amil isə wifi xidmətlərinin istifadəsidir.

9. Qlobal şəbəkələr sisteminə daxil olmaq, hansısa məlumatı axtarış məqsədilə şəbəkəyə daxil etmək və informasiya əldə olunmasını təmin edən sahə isə **internet rabitəsi** adlanır.

Infrastruktur sahələrindən biri kimi milli iqtisadiyyatın inkişafını göstərən rabitə sektoru xüsusilə vurğulanmalıdır. Qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə rabitəyə aid olan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsi yüksək sürətlə inkişaf edir və ölkənin bütövlükdə inkişafında bu sahələrin rolu da getdikcə artır. Bunu aşağıdakı cədvəldə ətraflı görmək mümkündür:

Təşkilatda İKT-dən istifadənin əsas göstəriciləri

	2012	2013	2014	2015	2016
Kompüterdən istifadə etmiş müəssisələrin ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə xüsusi çəkisi, faizlə	57.1	57.8	58.6	63.1	65.3
Kompüterdən istifadə etmiş işçilərin fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə işləyən işçilərin siyahı sayına nisbəti, faizlə	18.5	21.6	23.2	28.0	29.6
İnternetdən istifadə etmiş müəssisələrin fəaliyyət göstərən müəssisələrdə xüsusi çəkisi, faizlə	40.9	42.2	45.7	48.0	51.6
İnternetdən istifadə etmiş işçilərin fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə işləyən işçilərin siyahı sayına nisbəti, faizlə	10.9	14.4	16.5	20.4	21.5
Veb sahifəsi (Web Page, Web Site) olan müəssisələrin fəaliyyət göstərən müəssisələrdə xüsusi çəkisi, faizlə	9.2	9.3	10.4	11.9	11.9
İstifadə etdiyi İKT şəbəkələrinə görə müəssisələrin bölgüsü, yekuna nisbətən faizlə	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
kabelsiz LAN	22.7	22.3	26.1	24.2	23.8
kabel əsaslı LAN	47.7	48.6	46.0	48.0	47.8
daxili şəbəkə (intranet)	27.9	27.4	22.4	22.2	22.0
xarici şəbəkə (ekstranet)	1.7	1.7	5.5	5.6	6.4
İnternetə qoşulma növünə görə müəssisələrin bölgüsü, yekuna nisbətən faizlə	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
modem (dial-up)	27.8	24.4	20.1	23.6	23.5
İSDN	3.2	3.0	2.8	2.5	2.4
digər sabit əlaqə (ayrılmış xətlə və s.)	9.3	10.3	9.3	10.6	8.2
Simsiz	6.3	6.8	7.6	8.1	9.4

Mənbə: Cədvəl Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən qurulmuşdur.

Burda bir əsas məqama diqqət yetirmək olar ki, təşkilatların internetə qoşulma növünə görə bölgüsündə modem, İSDN və digər sabit əlaqə vasitəsilə qoşulmanın həcmi 2016-cı ilə doğru azalır. Buna isə başlıca səbəb olaraq, simsiz şəkildə internetə qoşulma imkanlarının daha da çoxaldılması səbəb olur.

Ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişafında rabitənin rolu bir sıra sahədə, müəssisədə və xidmətlərdə mövcuddur. Rabitənin genişləndirilib inkişaf etdirilməsi birbaşa iqtisadiyyatın və onun müxtəlif qollarının da inkişafı deməkdir. Dövlətin güclü və müntəzəm inkişafı, əqli potensialın daha da artırılması, biznes sahələrinin, iqtisadi mühitin daha da inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün, işsizlik dərəcəsinin

və yoxsulluq hallarının minimuma endirilib aradan qaldırılmasına çalışmaq üçün, operativliyin, şəffaflığın artırılması və nəhayətində demokratik ölkənin inkişafı üçün rabitə sahəsinin, bu sahədə göstərilən xidmətlərin, görülən işlərin daha da təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi, bununla bağlı yeni texnika və texnologiyaların tətbiq olunması, həmçinin informasiya kommunikasiya texnologiyaları sisteminin də daha da təkmil vəziyyətə gətirilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rabitə sektorunun isə müasir dövrümüzdə uyğun ən son qolu məhz informasiya kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsidir. Hal-hazırda da bu sahənin tutumunun bir neçə dəfə artırılması, iqtisadi cəhətdən İKT-nin potensialının çoxaldılması, əhalinin İKT tələbatının qarşılınması isə qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdəndir. Bütün bunları əldə etmək üçün isə İKT potensial həcminin müəyyənləşdirilməsi, dövlətin informasiyalar üzrə xidmət mərkəzinə dönməsi, peyk texnologiyalarının tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi, kosmik sənayenin təkmilləşdirilməsi, əhalinin İKT bilik və bacarıqlarının, eyni zamanda hazırlıqlarının artırılması, elektron hökumətin inkişafı, istifadəçilərin məlumat təhlükəsizliyinin təminatı və s. kimi göstəricilər zəruridir.

Cədvəl 1.6

İnformasiya Texnologiyaları (Əsas infrastruktur göstəriciləri)

	2012	2013	2014	2015	2016
Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən sabit şəbəkə telefonlarının sayı, ədəd	16	16	16	15	15
Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən mobil telefon abunəçilərinin sayı, abunəçi	105	105	107	112	106
Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən İnternet istifadəçilərinin sayı, nəfər	70	73	75	77	78
Mobil rabitə ilə əhatə olunmuş ərazidə yaşayan əhalinin ölkə əhalisində xüsusi çəkisi, faizlə	99.8	99.8	99.8	99.9	100.0
Ay ərzində İnternetdən 20 saatlıq istifadə üçün orta tarif, manat	1.4	1.3	1.3	1.3	1.2
İnternetdən istifadə tarifi adambaşına düşən orta aylıq ümumi milli gəlirə nisbəti, faizlə	0.3	0.3	0.2	0.3	0.3
Ay ərzində 100 dəqiqə mobil danışmaq üçün orta tarif, manat	7.1	7.0	6.9	6.9	6.7

Mobil danışiq tarifinin adambaşına düşən orta aylıq ümumi milli gəlirə nisbəti, faizlə	1.5	1,4	1.4	1.5	1.5
İKT-nin inkişaf indeksi	6.78	7.31	7.62	7.74	6.82

Mənbə: Cədvəl Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən qurulmuşdur.

İnfrastruktur göstəricilərinə görə cədvəldən məlumdur ki, ən çox yeri tutan və artmaqda davam edən göstərici internet istifadəçilərinin sayı və mobil rabitə ilə təmin edilmiş əhalinin bütün ölkə əhalisinin tərkibində xüsusi çəkisidir.

Ölkənin və onun bütün bölgə və yaşayış yerlərinin həm sosial, həm də iqtisadi cəhətdən irəliləyişinin müasir standartlara uyğun şəkildə təmin olunması, ölkə iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətliliyin gücləndirilməsi, öz yerli məhsullarımızın (iş və xidmətlərimizin) beynəlxalq səviyyədə dünya bazarlarına çıxarılması və layiqli yerdə durmasına şərait yaratmaq üçün vacib olan əsas dayaq vasitələrindən biri olaraq İKT ön sıralardadır.

Azərbaycan rabitə sahəsinə görə MDB ölkələri arasında qabaq sıralardadır. Buna səbəb isə ötən il müddətində ölkədə radio və televiziya verilişlərinin yayımlanması keyfiyyətinin və əhatə sahəsinin daha da artırılması üçün çoxlu sayda televiziya-radio avadanlıqlarının istifadəyə verilməsi, rəqəmsal televiziya zonasının maksimum dərəcəyə çatdırılması tədbirləridir.

MDB ərazisində birinci dəfə olaraq bizim ölkəmizdə yaşayış məntəqələrinin hamısı telefonlaşdırılmış, sabit bir telefon şəbəkəsi yaradılmış və bütöv şəkildə elektronlaşdırılmışdır. Daha sonra isə yeddi rəqəmli nömrə sisteminə keçilmişdir. Müxtəlif tədbirlər müddətində başqa-başqa yerlərdə vəziyyətin gedişatının görüntüyə alınması və izlənməsi məqsədilə veb kameraların quraşdırılması, bundan əlavə isə birbaşa internet üzərindən canlı bağlantının (yayımın) təminatı da rabitə sahəsində atılmış əhəmiyyətli addımlardandır.

Ölkə iqtisadiyyatında daha yüksək inkişafın müşahidə edilməsi üçün ilk öncə onun bölgələrindəki inkişaf genişləndirilməlidir və bölgələrdə müasir standartlara uyğun infrastruktur yaradılmalıdır. Məhz bu sözügedən infrastrukturun əsasında isə informasiya kommunikasiya texnologiyaları durmaqdadır (İKT). Yaxın bir neçə il müddətində reallaşdırılan layihə sayəsində demək olar ki, min kilometrдің çox

fiber-optik kabel xətlərinin çəkilməsi ilə yüzdən çox kəndin rəqəmsal yayıma bağlanması təchiz edilmişdir.

Əhalinin telefon, internet, SMS vasitəsilə bir-birilə əlaqə yarada bilməsi, onların müxtəlif xidmətlərlə əlaqədar məlumatlandırılması, onlara təklif, sifariş və şikayətlərin bildirilməsi üzrə xidmətlərin təqdim olunması, bunlardan əlavə təşkilatların, hüquqi və fiziki şəxslərin göstərdikləri xidmətlər üzrə reklam və onun tanıtımı, vacib olan məlumatın lazımı ünvana göndərilməsi də rabitə sahəsində bugünkü inkişafa səbəb olan vacib amillərdəndir.

Rabitə sahəsində ölkəmizdə görülən əhəmiyyətli işlərdən biri də o olmuşdur ki, mobil nömrələrin istifadəyə verilməsinin tətbiqinə və mobil cihazların qeydiyyatına alınmasına başlanılmışdır. Belə ki, “Elektron hökumət” adlanan portal vasitəsilə mobil cihazların elektron formada qeydiyyatı vəziyyəti daha da asanlaşdırmışdır. Nəticə olaraq isə mobil cihazların qeydiyyatı üçün nəzərdə tutulan vaxt müddəti iki gündən endirilərək bir günə salınmışdır.

Müəyyən qurumların reallaşdırdığı rabitə xidmətləri, yəni telefon, poçt, internet, telekommunikasiya və başqa xidmətlərin vahid mərkəzdən təqdim olunması, təchiz edilmiş və müasir tələblərə cavab verən avadanlıqlar, cihazlar, ödəniş terminalları vasitəsilə bütün göstərilən xidmətlərin daha şəffaf və operativ şəkildə həyata keçirilməsi, əhali-məmur münasibətlərinin minimallaşdırılması, vaxt itkisinin azaldılması məqsədilə “ŞƏBƏKƏ” mərkəzləri layihə olaraq hazırlanıb paytaxt ərazisində fəaliyyətə başlamışdır. Daha sonra isə bir neçə digər rayonlarda da yaradılmış və fəaliyyət göstərməkdədir.

“ Elektron Hökumət” layihəsinin üstünlüklərinə və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında olan roluna misal olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- 1) büdcə vəsaitlərinə qənaət;
- 2) dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərin vaxtının azaldılması;
- 3) həmçinin, sərf olunan xərclərin aşağı salınması;

- 4) dövlət qurumları üçün vahid bir informasiya bazasının yaradılmasını və informasiya təhlükəsizliyinin həyata keçirilməsi;
- 5) limitli imkanlara malik şəxslərin dövlət xidmətlərinə çıxışının olması;
- 6) dövlət idarəedilməsində vətəndaşlıq hüququ olan insanların aktiv iştirak edə bilməsini;
- 7) məlumat əldə etməyə olan tələbatın tam şəkildə ödənilməsi üçün yaradılmış rahatlığı;
- 8) Dövlət qurumlarının göstərdikləri fəaliyyəti daha da səmərəli hala gətirmək (müasir texnologiyalardan istifadə etməklə);
- 9) Dövlət idarəçiliyində daha operativ, şəffaf və effektiv nəzarətin təşkil olunması
Gəlir vergisinin alınması, vətəndaşlara onlayn xidmətlərin göstərilməsi, məsələn, sürücülük vəsiqəsi və pasportla bağlı sənədlərin təqdim olunması, doğum, nikah, ölüm ilə əlaqədar vətəndaşlıq hüququ olan şəxslərin qeydiyyat aktları, iş axtarışı, avtomobil qeydiyyatı, yaşayış yeri ilə bağlı qeydiyyat, elektron-ərizələr (pensiya və ya müavinət almaq, ali məktəblərə qəbul, tikinti işi ilə məşğul olmaq üçün razılıq almaq və s. barəsində), elektron məsləhətlər üzrə səhiyyə xidmətləri və s. “Elektron hökumət” layihəsindən əldə edilən nəticələrə aiddir, hansı ki, bu xidmətlərin müqabilində vətəndaşlar dövlətə rüsum ödəyirlər.

Respublikada tətbiq edilən “Elektron imza”nın da rabitə sahəsində rolu əhəmiyyətlidir. Elektron imzalar sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrə, vətəndaşlara və dövlət qurumlarına verilir. Elektron xidmətlərin əhali tərəfindən istifadə olunma imkanlarının artırılmasına, həmçinin, əhaliyə daha təhlükəsiz və daha yüksək keyfiyyətə malik xidmətlərin təqdim olunmasına, elektron ticarətin daha da yayılmasına “Elektron imza”nın tətbiqi səbəb olmuşdur.

1.2 Xərclər və onun təsnifatı

Xərclər dedikdə, gəlir əldə edilməsindən ötrü uzunmüddətli öhdəliklərin çoxaldılması və yaxud müəssisə və ya təşkilatın resurslarının istifadə olunması başa düşülür. Xərc ünsürləri sayəsində təşkilatların müxtəlif vəsaitlərə, nümunə

üçün əmək yaxud material ehtiyatlarına olan ehtiyacı öyrənilir və məsrəflərin quruluşu, təsnifatı müəyyənləşdirilir. Ünsürlər görə xərclərin bölgüsü təşkilatlarda onların faktiki məbləğini aşkarlamağa şərait yaradır.

Rabitə təşkilatlarında xərclər müəyyən göstəricilərə görə iki cür təsnif olunur : müstəqim xərclər və qeyri – müstəqim xərclər. Belə ki qeyd etdiyimiz təsnifatlaşdırma əsasən rabitə təşkilatlarında məhsulun (xidmətlərin) maya dəyərinə bütün istismar və istehsal xərclərinin daxil edilmə xüsusiyyətinə görə müəyyən edilmişdir. Xidmətin göstərilməsinə sərf edilən xərclər müstəqim xərclərdir. Sözügedən hər iki xərc növlərinin (müstəqim və qeyri – müstəqim xərclər) xüsusiyyətləri, yəni məhsulun (xidmətlərin) maya dəyərinə aid olub olmadıqları, bu xərclərin hər bir konkret məhsul növü üzrə uçota alınmasının mümkün olub- olmaması məsələlərinə toxunulmuşdur və hər iki növlərə də nümunə olaraq bir çox xərclər yazılaraq göstərilmişdir. Məsələn, istehsal avadanlıqlarının saxlanılmasına, həmçinin onların təmirinə sərf edilən ehtiyat hissələri, poçta daşımaları ilə bağlı xərclər, istismar işçilərinə ödənilən əmək haqqı və s. qeyri-müstəqim xərclərə aid olaraq göstərilmişdir. Həmçinin qeyri-müstəqim xərclərə eləcə də inzibati xərcləri və digər xərclər aiddir.

Rabitə təşkilatlarında mövcud olan rabitə vasitələrinin istismarı üzrə müstəqim xərclərin hamısı “ Rabitə vasitələrinin istismarı üzrə xərclər “ subhesabının debetində uçota alınır. Hansı ki, bu subhesab da Hesablar Planında 202 No-li “ İstehsalat məsrəfləri “ hesabının nəzdində açılmışdır. Rabitə vasitələrinin istismarı üzrə qeyri-müstəqim xərclərə gəldikdə isə, qeyd olunmuşdur ki, bu növ xərclər 721 No-li hesab olan “ İnzibati xərclər” hesabında uçota alınır və bu xərclər öz-özlüyündə üç qrupa bölünür: 1)İnzibati xərclər; 2) Ümumi istismar- təsərrüfat xərcləri; 3)Qeyri- məhsuldar xərclər.

Xərclər iqtisadi elementlərə görə təsnifatlaşdırılır. Bu proses isə başqa-başqa təşkilatlarda yaranan milli gəlirin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müasir dövrümüzdə kiçik və orta təşkilatların əksəriyyətində kalkulyasiya maddələrinə aşağıdakı xərclər daxil olunur: maddi xərclər (xammallar, materi-

allar, yanacaq və texnoloji məqsədlər üçün elektrik enerjisi); əmək haqqı xərcləri; idarəetmə və xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar xərclər (üstəlik xərclər).

Daha geniş mənada isə kalkulyasiya maddələri üzrə xərclərə aşağıdakılar daxildir:

1) material xərcləri (tullantılar çıxılmaqla); 2) kooperasiya əlaqələrində olan müəssisələrdən satın alınmış məmulat və xidmətlər ; 3) işçilərə əmək haqqı; 4) işçilərə əlavə əmək haqqı; 5) işçilərə əsas və əlavə əmək haqqına görə hesablanmış sosial sığorta ayırmaları; 6) xidmətlərin göstərilməsi və mənimsənilməsi ilə əlaqədar xərclər;

7) Avadanlıqların saxlanması və istismarı ilə əlaqədar olan xərclər.

Xərclər iqtisadi məzmununa (xərc ünsürlərinə) görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) əmək haqqı üzrə xərclər; 3) sosial ehtiyaclar (məqsədlər) üçün ayırmalar 4) əsas fondların amortizasiyası; 5) digər xərclər.

Bunlardan əlavə təşkilatlarda xərclər aşağıdakı şəkildə də təsnifatlaşdırılırlar:

1. Yekcinslik vəziyyətinə görə xərclər ayrılır: a) Birelementli xərclər; b) Kompleks xərclər

Bu növ xərclərin xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə birelementli xərclər yekcins, yəni bir cinsdə olan elementləri özündə birləşdirir. Kompleks xərclər isə bir-birindən fərqli elementləri və ya element toplusunu özündə ehtiva edir.

2. İstehsal olunan məhsul, iş, və xidmətlərin həcminə görə isə: a) Sabit xərclər; b) Dəyişən xərclər

Məhsulun (mal və xidmətlərin) ümumi həcmnin dəyişməsi ilə bağlı olmayan xərclər sabit qalan xərclər, istehsal olunan məhsulların, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmindən asılı olaraq dəyişən xərclər isə dəyişkən xərclər adlanır.

Sabit xərclər birbaşa təşkilat və ya firmalarda olan avadanlıqların mövcudluğu ilə bağlıdır. Və məhz bunun üçün də həmin avadanlıqlar istifadə edilmədikdə belə ödənilməlidir. Sabit xərclərə aid olunur: təşkilatlarının idarə heyətlərinin əmək haqları, rentə tədiyyələri, təşkilatlarda gələcək üçün nəzərdə tutulmuş və işləyəcək olan ixtisaslı kadrların, mütəxəssislərin yetişdirilməsi ilə bağlı olan xərclər, sığorta haqları, amortizasiya ayırmalarının bir hissəsi (hansı ki, bina və avadanlıqların dəyərindən hesablanır) və sairə. Lakin dəyişən xərclərə misal olaraq isə nəqliyyat

xidmətinin ödənişlərini, enerji sərfi, yanacaq və xammalla bağlı olan xərcləri qeyd etmək olar.

3. Təyinatı üzrə qruplaşdırılarkən xərclər: a) İnzibati-təsərrüfat işləri üzrə çəkilən xərclər; b) Texnoloji məqsədlər üçün sərf olunan xərclər

Bir qayda olaraq, təsərrüfat işləri ilə bağlı olan və ya təsərrüfat işlərinin idarə olunması ilə əlaqəli xərclər inzibati-təsərrüfat xərcləridir, lakin sırf istehsal zamanı sərf edilən xərclər isə texnoloji xərclər hesab olunur.

4. Məqsədəuyğunluq dərəcəsinə görə xərclər: a) İstehsal xərcləri; b) Qeyri-istehsal xərcləri

Faydalı məhsulların satışa çıxarılması və ya xidmətlərin təqdim edilməsi ilə bağlı olan xərclər istehsal xərcləridir. Lakin bəzən müəyyən səbəblərdən məhsul (xidmət) istehsalının dayanması halları da müşahidə olunur ki, bu zaman zay məmulatlar, çatışmazlıq halları və itkilər aşkarlanır. Məhz bunlarla əlaqəli xərclər isə qeyri-istehsal xərcləri olaraq tanınır.

5. Axırncı əlamət olaraq isə maya dəyərində aid olub-olmaması və yaranma tarixinə (zamanına) görə: a) Cari dövrə aid olan xərcləri; b) Gələcək dövrlə bağlı xərclər

Bu xərc növlərinin xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, cari xərclər hal-hazırda müəyyən olunan və mənfəət gətirən xərclərdir (məhsul hazırlanılıb satılması ilə əlaqəli).

Gələcək dövrün xərcləri isə qarşıdakı gələcək zamanda gəlir gətirməsi nəzərdə tutulan və eyni zamanda gələcək dövrdəki məhsulun (xidmətlərin) maya dəyərində aid ediləcək xərclərdir, lakin bu xərclər indiki dövrdə sərf olunurlar.

Xərclərin mahiyyəti barəsində qeyd edə bilərik ki, təşkilat xərcləri iqtisadi faydanın aşağı salınması deməkdir, hansı ki, bu proses təşkilatda vəsaitlərin çıxılaraq azaldılması və öhdəliklərin əmələ gəlməsinin nəticəsi olaraq həmin müəssisənin kapitalının azaldılmasını özündə əks etdirir.

Müəssisələrin göstərdiyi fəaliyyət və xidmətlərə, bu xidmətlərin reallaşdırılması vəziyyətinə və fəaliyyətin istiqamətlərinə əsasən xərclər aşağıdakı qaydada təsnif olunur:

1. Adi fəaliyyət formaları üzrə məsrəflər;

2. Əməliyyat məsrəfləri;
3. Satışdankənar məsrəflər;
4. Fövqəladə xərclər.

Adi fəaliyyət formaları üzrə xərclər təşkilatların məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı, vəsaitlərin alınması, xidmətlər göstərilməsi və fəaliyyətin yerinə yetirilməsi ilə bağlı məsrəfləri özündə əks etdirir. Bu kimi xərclər mühasibatlığa kreditor borclarının kəmiyyətinə, pul və başqa şəkildə olan ödəmələrin həcminə bərabər hesablanmış pul formasında daxil edilir.

Əməliyyat məsrəflərinin təsnifatı isə aşağıdakı qaydada aparılır:

- a) Təşkilatların vəsaitlərinin müəyyən olunmuş müddət ərzində sahibliyə (istifadə olunmağa) verilməsi və bunun müqabilində ödənilən xərclər;
- b) Yeniliklər, kəşflər, ixtira və innovasiyalarla bağlı, həmçinin əqli mülkiyyətin (intellektual) növləri ilə bağlı (məsələn, ixtira potensialları və s.) hüquqlar ödənişli şəkildə təqdim olunarsa, bununla bağlı xərclər;
- c) Başqa müəssisələrin nizamnamə kapitalında payının olması (iştirak payının) ilə bağlı xərclər;
- d) Aktiv, vəsait, məhsul və xidmətlərin (əsas istehsal fondları, pul vəsaitləri bura daxil deyildir, lakin xarici valyuta istisna olmaqla) satılması, silinməsi, sıradan çıxarılması ilə bağlı xərclər;
- e) Müəssisələrə istifadə edilməsi üçün pul vəsaitlərinin, həmçinin istiqraz, kreditlərin verilməsi üçün faiz ödənişləri;
- f) Kredit müəssisələrinin təqdim etdiyi xidmətlərin və yerinə yetirdiyi işlərin ödəniş haqlarının verilməsi ilə bağlı xərclər;
- g) Qiymətli kağızlara, şübhəli borclara görə olan ehtiyatlara və digər qiymətləndirmə ehtiyatlarına mühasibat uçotuna uyğun olaraq pul keçirilməsi ilə bağlı xərclər və başqa ayırmalar;
- h) Və başqa əməliyyat məsrəfləri

Satışdan əlavə ödənilən xərclərin tərkibi isə bu şəkildə qruplaşdırılır (satışdankənar xərclər də adlanır):

- a) Müqavilə qaydalarına əməl olunmadığı şərtlərdə peniya, dəbbələmə və cərimə ödəmələri;
- b) Müəssisə tərəfindən vurulmuş ziyanın qarşılınması məqsədilə ödənilən xərclər;
- c) Hesabat ili ərzində müəyyən edilmiş əvvəlki illərin zərəri anlamında olan xərcləri;
- d) İddia vaxtı bitmiş borcların (debitor) və geri qaytarılması mümkün olmayan başqa borc ödənişlərinin məbləği;
- e) Valyuta kursunda baş verən dəyişikliklər, fərqlər;
- f) Aktivlərə təyin olunmuş qiymətlərin aşağı salınması ilə bağlı ödəniş məbləği
- g) Xeyriyyə işlərinin görülməsi ilə bağlı ödənişlərin göndərilməsi, mədəniyyət sahəsində maarifləndirici tədbirlərin, idman tədbirlərinin keçirilməsi üçün ödənilən xərclər;
- h) Satışdan kənar başqa xərclər.

Fövqəladə məsrələrə gəldikdə isə bunlar fəvqəladə baş vermiş hal və vəziyyətlə əlaqədar xərclərdir. Məsələn, qəza hallarının baş verməsi, yanğın hadisələri, təbii fəlakətlər və sairə halların nəticəsi olaraq müəyyən olunan xərclər.

İndi isə xərclərin mühasibat uçotuna hansı şərtlər altında daxil edildiyinə diqqət yetirək:

- a) Xərclər ödənilməsi zaman mütləq qaydada mövcud qanunvericiliyə, aktların, normativ sənədlərin şərtlərinə, müəyyən müqavilənin tələblərinə, işgüzar qaydalara uyğunlaşdırılaraq yaranırlar;
- b) Xərclərin ödəniş məbləğinin müəyyən olunması mümkündürsə;
- c) Keçirilən əməliyyatlar əsasında müəssisədə iqtisadi faydanın aşağı düşməsi ilə bağlı yəqinlik yaranır. Qeyd olunan yəqinlik isə məhz müəssisənin aktivləri verilməsi ilə bağlı müəyyənlik olduğu vəziyyətdə mövcud olur.

Aktivlər köhnəldiyi zaman və faydalı istifadə müddətinin bitdiyi zaman müəssisənin müəyyən etdiyi amortizasiya hesablamaları vasitəsilə müəyyənləşdirilən amortizasiya ayırmaları ilə əlaqədar xərclər olduqda;

- a) Yuxarıda qeyd etdiyimiz əməliyyatla bağlı artıq ödənilmiş və yaxud ödəniləcək olan məsrəflərin müəyyən edilməsi mümkün olduğu halda;

- b) Bəzi hallardan heç bir asılılıq olmadan (xərclərin natural yolla, pul vasitəsilə və başqa şəkildə reallaşdırılması formasından, mədaxil, daxilolmalar və gəlirlər əldə etmək məqsədlərindən) xərclərin mühasibatlığa daxil ola bilməsi;
- c) Xərclərin qəbulu əvvəlcədən müəyyən olunmuş hesabat dövründə baş verir (xərclərin reallaşdırılmasının, pul vəsaitləri ödənişlərinin edilməsinin faktiki zamanından heç bir asılılıq yaranmadan);
- d) Bəzi hallarda isə təşkilat əvvəlcə borclarını ödəyir, daha sonra xərclər qəbul olunur. Bu hal isə mədaxilin ödəniş məbləğlərinin edilməsi və ya pul vəsaitlərinin daxil edilməsindən sonra nəzərə alınması şərti qəbul olunduqda baş verir (məhsul, iş və xidmətlərə sahiblik və sərəncam hüququ verildikdə, deyil).

Bəzi hallar mövcuddur ki, onlarla əlaqədar təşkilatın sərf etdiyi məsrəflər xərclər olaraq bilinməkdədir. Bu hallar isə aşağıda təqdim olunmuşdur:

1. O hal ki, onu iqtisadi cəhətdən hallandırmaq mümkündür, və ya təşkilatın göstərdiyi fəaliyyətlə əlaqədar olaraq qazandığı gəlirlərin hansı tərəfə istiqamətləndirilməsi ilə bağlı hallarda;
2. Respublikanın müvafiq qanunvericiliyinə uyğun olan sənədlərlə təstiq olunduğu hallarda.

Xərclərdən bəhs edərkən qeyd edə bilərik ki, alternativ xərclər də bu siyahıda xüsusi rol oynayır. Çünki əsasən təşkilatların fəaliyyətinə qiymət verilərkən istifadə edilən xərc nöçüdür. Bəs alternativ xərc nədir ?

Alternativ xərc daha çox səmərəlilik gətirən və əlverişli fəaliyyət növünün seçilməsidir ki, daha çox gəlir əldə edilsin və eyni zamanda eyni məbləğdə artmadan vəsait sərf edilsin.

1.3. Rabitə təşkilatlarında gəlirin əmələ gəlmə mənbələri

Ümumiyyətlə hər hansı bir rabitə təşkilatının gəlirlərini müəyyən etmək üçün həmin təşkilatın göstərdiyi rabitə xidmətlərinin həcmnin öyrənilməsi zəruridir. Başqa sözlə desək, rabitə təşkilatlarının gəlirləri həmin təşkilatların əhaliyə və ya

digər təşkilatlara, müəssisələrə, idarələrə göstərmiş olduğu rabitə xidmətlərinin əvəzində ödənilmiş pul vəsaitlərinin cəmini ifadə edir.

Cədvəl 1.7

**İnformasiya və rabitə xidmətlərindən əldə olunan gəlir (faktiki qiymətlərlə),
min man**

	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	1,439,714	1,528,062	1,623,550	1,641,222	1,603,229
rabitə xidmətləri	1,283,358	1,341,800	1,389,262	1,379,407	1,315,882
sənədli elektrik rabitəsi	610	611	544	617	830
şəhərlərarası və beynəlxalq telefon rabitəsi	231,194	195,769	152,478	115,359	91,871
beynəlxalq danışıqlardan	160,403	129,836	110,135	68,201	53,142
şəhər-kənd telefon rabitəsi	54,890	56,823	62,015	67,341	68,685
şəhər telefon rabitəsi	47,814	49,455	52,936	58,515	59,524
kənd telefon rabitəsi	7,076	7,368	9,079	8,826	9,161
mobil telefon rabitəsi	872,828	908,262	915,249	873,396	825,149
peyk rabitəsi	250	7,788	8,939	15,369	35,809
İP TV xidməti	29	43	104	161	204
internet xidməti	86,326	98,431	110,884	122,018	119,309
DATA xidməti	11,687	17,018	18,308	15,602	18,322
digər xidmətlər	25,544	57,055	120,741	169,544	155,703
informasiya xidmətləri	156,356	186,262	234,288	261,815	287,347
nəşriyyat fəaliyyəti	18,448	21,696	29,164	25,900	26,954
proqramların tərtib edilməsi, radio və televerilişlərin translyasiya edilməsi	44,621	56,041	60,497	57,319	38,949
proqram təminatının işlənməsi, bu sahədə məsləhətlər	35,275	47,722	69,497	91,345	111,881
digər xidmətlər	58,012	60,803	75,130	87,251	109,563

Mənbə: Cədvəl Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən qurulmuşdur.

Cədvələ əsasən demək mümkündür ki, həm rabitə həm də informasiya xidmətlərinin cəmindən gələn gəlir ən yüksək həddinə 2015-ci ildə çatmışdır və 2011-ci illə müqayisədə 368.291 min man artım baş vermişdir. Lakin 2016-cı ildə isə gəlirlərin həcmi 37.993 min man azalmışdır. Ayr-ayrılıqda nəzər saldıqda isə görürük ki, bütün növləri üzrə rabitə xidmətlərindən ən çox əldə edilən gəlir də elə məhz 2015-ci ildə qeyd edilmişdir. Rabitə xidmətlərindən əldə edilən gəlirlər

xidmətlərin növlərinə görə təhlil edildikdə isə, deyə bilərik ki, ən az gəlir İP TV xidmətlərindən, ən yüksək gəlir isə mobil telefon rabitəsindən əldə edilmişdir. Lakin informasiya xidmətlərinin hamısından bütövlükdə əldə edilən gəlirin həcmi isə ən çox 2016-cı ildə müşahidə olunmuşdur. Burada isə əldə edilən gəlirlərin ən yüksək payı “proqram təminatının işlənilib hazırlanması və ona dair məsləhətlər” sahəsinə, ən az payı isə “nəşriyyat fəaliyyəti”nə düşür.

Başqa iqtisadi sahələrdə olduğu kimi, rabitə təşkilatlarında da “göstərilmiş xidmətlərin həcmi” göstəricisi ilk olaraq, milli hesablar sisteminin tələblərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Və həmçinin, bu göstərici formalaşdırılan zaman xidmətlərin satışından gələn vəsaitlərin təşkilatın hesablaşma hesabına oturmasından asılı olmayaraq həmin vəsaitin yarandığı anındakı vəziyyətə uyğunlaşdırılır. Qeyd olunan göstəricini hesablamaq üçün əsas götürülən faktor məhz hesabat dövründə göstərilən rabitə xidmətlərinə görə alınmış məbləğdir, əldə olunan faktiki gəlirin məbləği deyil.

Gəlirlərin yaranma mənbələrinə bunları misal göstərə bilərik:

1. Beynəlxalq kiçik paketlərdən, bağlamalardan yerli və ya beynəlxalq pul baratlarının göndərilməsi;
2. Qəzet və ya jurnalların, yeni dövrü mətbuatın birbaşa abunəçilərə çatdırılması və yaxud mətbuat əməkələrinə yerlədirilməsi xidməti;
3. Məktub və banderolların göndərilməsi (adi və qiymətli banderollar);
4. Poçt ödənişləri üçün nişanların satışı (hansı ki, poçt rabitəsi ilə bağlı göstərilən xidmətlərin həcminə uyğun müəyyənləşdirilən);
5. Pensiya və müavinətlərin ödənilməsi;
6. Kommunal xidmətlərin ödənişləri;
7. Sürətli poçt xidmətləri;
8. Qəbzlərin yığılması və s.

Bu sahədə poçt rabitəsini misal çəkib deyə bilərik ki, poçt rabitəsi xidmətlərindən alınan gəlir iki cür təsnif olunur: təşkilatın əsas fəaliyyəti üzrə (bu ənənəvi istiqamət kimi bilinir.) və təşkilatın əlavə fəaliyyəti üzrə xidmətlərin

göstərilməsinə görə (bu isə qeyri-ənənvi istiqamət kimi bilinir.) Bəs bu istiqamətlər üzrə olan fəaliyyətdən gələn gəlirlərin mənbələri hansılardır ?

Ənənəvi istiqamətdə olan əsas poçt xidmətlərindən gələn gəlirlərin mənbəyinə adi və sürətli pul barratlarının (teleqrafların) göndərilməsi, çatdırılması və ya qəbul olunmasına görə, əlavə poçt xidmətlərinin göstərilməsinə görə, pensiya və ya müavinətlərin qəbul edilib ötürülməsinə görə alınan gəlirlər, poçt ödəniş nişanlarının qəbulu ilə bağlı alınan gəlirlər, adi və ya sifarişli məktub korrespondensiyalarının, banderolların göndərilməsi, çatdırılması, qəbul edilməsindən əldə olunan gəlirlər və sairə aiddir.

Poçt müəssisələrinin əlavə fəaliyyəti üzrə (qeyri-ənənəvi istiqamət üzrə) xidmətlərin həcminə isə bunlar daxildir: Sığorta xidmətlərinin qəbulu, cərimə haqlarının qəbulu, kommərsiya-ticarət xidmətlərinin göstərilməsi, daha sonra kommunal xidmətlərin qəbulu, telefonlardan istifadəyə görə aylıq abunə haqlarının qəbulu, beynəlxalq və şəhərlərarası telefon danışıqları xidmətləri və eyni zamanda şəhərlərarası danışıq qəbzlərinin yığılması və çatdırılması, bir sözlə telekommunikasiya xidmətləri və sürətçixarma və ya faks xidmətləri.

Gəlirlərin əmələgəlmə mənbələri elə məhz təşkilatların məşğul olduqları fəaliyyət sahələri və göstərdikləri müxtəlif xidmətlərdir. Bu xidmətlərə isə aşağıdakıları misal çəkə bilərik:

1. Beynəlxalq və şəhərlərarası telefon rabitəsi, kənd telefon rabitəsi, şəhər telefon rabitəsi;
2. Televiziya və radio yayımı, peyk rabitəsi, radiorabitə;
3. Poçt rabitəsi;
4. Sənədli elektrik rabitəsi;
5. Feldyeger və xüsusi rabitə;
6. Radiotezliklərin ayrılması, qeydiyyatı alınması, istismar olunması və nəzarəti (naqilli səs yayımı üzrə);
7. İnternet xidmətləri, İSDN xidmətləri, DATA xidmətləri, ADSL və HDSL xidmətləri, mobil telefon rabitəsi, simsiz yerli rabitəsi (naqilsiz radiorabitə üzrə).

Siyahıda olan xidmətlərə bir bir nəzər salsaq onların da tərkibinə nələr daxildir, bilmiş olarıq və gəlirlər də məhz o sahələrdən əldə olunur.

İlk olaraq **sənədli elektrik rabitəsinə** və bu xidmətin gəlirlərinin mənbələrinə nəzər yetirək. Belə ki, bu xidmət adından da göründüyü kimi elektrik istifadəsi ilə bağlıdır. Və bura informasiyaların yaxud teleqramların göndərilməsi, işlənməsi və qəbul edilməsi ilə bağlı xidmətlər aiddir. Daha sonra hər hansı teleqraf kanallarının istifadəyə verilməsi (ödənişli şəkildə), qəzet, jurnal təsvir şəkillərinin göndərilməsi, foto teleqramların göndərilməsi, teleqraf vasitəsilə faktorların göndərilməsi (əsasən də sabit olmayan, dəyişkən rəmzlərin və faktorların göndərilməsi)

Telefon rabitəsinə gəldikdə isə bu rabitə xidməti özü 2 sahəyə, beynəlxalq və şəhərlərarası növə bölünür. Bura telefonlardan yaxud telefon kanallarından istifadə, taksafonlardan istifadə (taksafonlar da öz-özlüyündə beynəlxalq və şəhərlərarası ola bilər.) aiddir. Daha sonra ölkənin sərhədləri daxilində olan telefon danışıqları (bu da öz növbəsində şəhərlərarası və beynəlxalq ola bilər.) və digər rabitə xidmətləri daxildir. Telefon rabitəsinə aid olan bu xidmət növündən (telefon danışıqları) gəlirlər dövlət ərazisində yaşayan abunəçilərin danışıqlara görə ödəniş haqlarının ödənilməsi ilə əldə edilir. Yəni istər şəhər ərazisində, istərsə də kənd ərazisində yaşayan abunəçi olsun, fərq etməz. Hər biri yaşadığı ölkə ərazisində beynəlxalq ya şəhərlərarası emiş olduğu telefon danışıqlarına görə haqq ödəyirlər. Ödənilən məbləğlər (gəlirlər) isə müəyyən tariflərə görə hesaba alınır. Əgər bu tariflərdə hər hansı bir güzəştlər olarsa (gün ərzində fərqli radələrə uyğun), xidmətlər həmin tariflərə müvafiq olaraq müəyyən olunur.

Rabitə xidmətlərinə aid digər bir növ isə **feldyeger** adlanan xidmət və xüsusi rabitə xidmətidir. Bu xidmətlərdən gələn gəlirlərə isə xüsusi rabitə xidmətlərindən, məsələn, hansisa gizlin məlumatların ötürülməsindən gələn gəlirlər aiddir. Hansı ki bu məxfi məlumatların ötürülməsi də beynəlxalq və ya ölkədaxili ola bilər.

Telefon rabitəsi dedikdə, şəhər və kənd üzrə telefon rabitə xidmətləri nəzərdə tutulur. Və hər birinin ayr- ayrılıqda tərkibinə hansı xidmələrin daxil olduğuna nəzər salmaq:

İlk öncə kənd telefon rabitəsindən başlasaq, bura hansı rabitə xidmətlərinin daxil olduğunu və nəticə etibarilə həmin xidmətlərdən gələn gəlirlərin mənbəyini öyrənmiş olarıq. Belə ki, kənddə yaşayan əhaliyə, yəni abonentlərə ilk olaraq telefon xətləri çəkilir, daha sonra həmin telefon xidmətlərindən istifadəyə görə abunə haqqları ödənilir, bundan əlavə kəndlərdə də mövcud olan taksafonlardan istifadə edilir. Bütün bu xidmətlər kənd üzrə telefon rabitəsinin əsasını təşkil edir.

Şəhərlər üzrə telefon rabitəsinə gəldikdə isə bu sahənin də əsasını təşkil edən xidmətlər yenə də şəhər əhalisinin ilk başda telefon çəkilişi ilə təmin olunması, xidmətdən istifadə üçün ödənişlərin edilməsi, məlumat sorğu mərkəzlərindən, servis mərkəzlərindən istifadə üçün, daha sonra şəhər ərazisindəki taksafon xidmətlərindən və birləşdirən birbaşa xətlərdən istifadə üçün göstərilən xidmət növləridir. Bu xidmət növlərindən gələn cəmi gəlirlərin bizim valyuta ilə (manatla) ifadəsi əldə olunan gəlirin göstəricisidir.

Yayımlara gəldikdə isə, yəni televiziya yayımı, radio yayımı, radiorabitə, peyk rabitəsi ilə əlaqədar xidmətlərə isə məsələn, proqramların (televiziya və ya radio üzrə ola bilər) qəbul olunması, yayımlanması, mərkəzlərdə müxtəlif radio proqramlarının verilməsi üçün təchiz olunan çox sayda ötürücülərdən istifadə xidmətləri isə məhz bu radiorabitə sahəsinə aiddir. Bura eyni zamanda peyk kanalları və onların istifadəyə verilməsi də aiddir.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi səs yayımının iki forması olan naqillli və naqilsiz yayımlardan bəhs etdikdə isə bura aid xidmətlərə nəzər yetirək. Səs yayımının naqillli formasında radiotranslyasiya adlanan nöqtələr vardır ki, məhz bu nöqtələrin qurulması, eyni zamanda da abunəçilik üçün ödənişlərin edilməsi xidmətləri aid olunur.

Daha bir məqamı da qeyd edə bilərik ki, fəza mühitində bildiyimiz kimi elektromaqnit dalğaları mövcuddur. Bu sərbəst ötürülən dalğaların özünün ayrılıqda tərkib hissələri vardır, hansı ki, bu hissələr də radiotezlik adlanır. Bunların ötürülməsi, qeydiyyatata alınması və mühafizə edilməsi, istismar olunması daha sonra isə radiotezliklərə nəzarətin olması əsas xidmətlərdən hesab olunur.

Rabitə xidmətlərində telekommunikasiyanın da rolu çox əhəmiyyətlidir. Telekommunikasiya xidmətinə aid mobil xidmətləri göstərə bilərik. Mobil xidmətlər digər adla sellülar xidmət də adlandırılır. Bəs bu xidmət necə həyata keçirilir və burdan gəlirlər necə əldə olunur, deyə sual yaransa, qeyd edə bilərik ki, mobil rabitə təşkilatları öz istifadəçilərinə xidmətlər göstərirlər, abunəçilər tarif qiymətlərinə uyğun, qüvvədə olan qiymətlərlə hesaba alınan danışıqlar aparırlar, və ya danışıq kartı və sair bunun kimi məhsullar əldə edirlər. Bütün bunların müqabilində təşkilatın gəlirlərinin bir hissəsi qazanılır.

Müasir dövrümüzdə ən geniş yayılmış rabitə xidmət növünə isə heç şübhəsiz internet xidmətlərini deyə bilərik. Bu xidmət növü bizə beynəlxalq şəbəkəyə istənilən an qoşulma imkanı verir. Qoşulma imkanlarına, internet xidmətlərinə abunə olmağa və internet xidmətlərindən istifadə edilməsinə görə alınan ödəniş məbləğləri bu xidmət üzrə gəlirlərin əsasını təşkil edir. İnternet xidmətlərinə isə informasiyaların sürətli şəkildə ötürülməsi, bir sıra vasitərə daxil olması (hesablaşma aparən texniki vasitə, məsələn) və məlumatların uyğun formaya salınması, xüsusi vasitələrlə hazırlanıb qurulması və digər xidmətlər də aiddir.

İnternet xidmətindən istifadə bizə müəssisə səviyyəsində olan şəbəkədən qlobal şəbəkəyə daxil olmaq imkanı verərək bir sıra rabitə xidmətlərini özündə ehtiva edir. Bunlara aid edilir:

- İnnovasiyalar (yeniliklər);
- Elektron poçt xidmətləri
- Müxtəlif fayllara daxil olma xidməti
- www (beynəlxalq dildə “world wide web” kimi tanınan, tərcüməsi “qlobal internet şəbəkəsində çoxsahəli informasiya axtarış sistemi”) və html formasında olan standartlar və bunların əsasında formalaşan sənədlərə daxil olma
- müəyyən uzaqlıqdan verilən məlumatların emali

Bunlardan əlavə bir sıra internet xidmətəri olan ADSL (assimetrik şəkildə rəqəmsal abunəlik haqqı) , HDSL (daha sürətli rəqəmsal abunəlik haqqı) , İSDN (inteqrasiya olunmuş rəqəmsal şəbəkə xidməti) sistemlərindən təşkilatların dövr

müddətində istifadə edən istehlakçılara təqdim olunan xidmətlərin müqabilində gələn gəlirlər də rabitə üzrə əldə edilən gəlirlərə daxil edilir.

Digər xidmət növü olan DATA xidmətlərinə təşkilatların DATA şəbəkəsindən istifadə (informasiya texnologiyası üzrə) istifadə aiddir. Hansı ki, heçbir simli ya naqilli vasitə olmadan beynəlxalq şəbəkəyə qoşulma imkanı verir. Və bu xidmət növündən istifadə edən abunəçilərdən alınan ödəniş haqları isə bu xidmət üzrə gələn gəlirlərə daxildir.

Həmçinin qeyd edə bilərik ki, qeyd etdiyimiz bütün növ rabitə xidmətlərinin həcmi və ya birbaşa göstərilən fəaliyyətdən qazanılan gəlirlərin həcmi təşkilatların natural şəkildə göstərdikləri xidmətlərin ümumi həcminə bağlıdır.

İndi isə bu sahədə infrastruktur anlayışına diqqət yetirə bilərik. Gündəlik telefon danışıqları, onların sayı, poçt xidmətləri və sair bu kimi hərgünlük fəaliyyətin son nəticəsi infrastruktur olaraq bilinir. Bu sahədə informasiyanın toplanması da çox əhəmiyyətlidir. Məsələn bu zaman ümumilikdə telefon danışıqları hesablanılmalı və onların sayı müəyyənləşdirilməlidir. Bunun üçün mütləq şəkildə bütün telefon danışıqları, yəni daxili və beynəlxalq zənglər uçotda qeydə alınmalıdır. Daxili zənglər dedikdə ölkə daxilində olan zənglər , yəni ölkənin şəhərləri arasında olan zənglər və ya danışıqlar nəzərdə tutulur. Beynəlxalq danışıqlara gəldikdə isə bura əsasən ölkədən xarici ölkələrə edilən zənglər və ya əksinə olaraq, xarici ölkələrdən dövlət ərazisinə gələn zənglər aiddir. (Tranzit ölkədən gələn zənglər də ola bilər.) Daxili danışıqlara ümumiyyətlə, istifadəçiləri danışıqlar aparılması üçün müxtəlif vasitələrlə calaşdırılmış zənglər də daxildir. Məsələn ödəniş haqqının verilməsi və ya verilməməsi şərtilə, avtomat və yaxud yarım-avtomat telefonlar, əl telefonları vasitəsilə aparılan danışıqlar. Avtomat telefonlar vasitəsilə zənglərin sayı məhz sayğac indikatorlarına görə qeyd olunur, lakin əgər sayğac yoxdursa, bu zaman danışıqların sayını bilmək üçün alınmış gəlirləri orta tarif dərəcəsinə bölürük.

Gəlirlər ümumilikdə iqtisadiyyatın və təşkilatların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilatların və ya təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin cəmini tapmaq həmin təşkilatların və

bütövlükdə dövlət iqtisadiyyatının yaxşı və ya pis fəaliyyət göstərməsini müəyyənləşdirən əsas amildir.

II FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ RABİTƏDƏ XƏRCLƏRİN TƏHLİLİ VƏ ONLARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1 Material məsrəflərinin təhlili

Bütün təşkilatlarda olduğu kimi rabitə təşkilatlarında da onun bir təşkilat kimi fəaliyyət göstərməsi üçün və əhaliyə xidmətlər təqdim edə bilməsi üçün müəssisədə bir çox müəyyən vasitələrdən, əşyalardan, vəsaitlərdən istifadə olunur. Və məhz bu vəsaitlərin əldə olunmasına çəkilən xərclər material məsrəfləri olaraq bilinir. Ümumilikdə məhsulların maya dəyərində daxil olan bir neçə əhəmiyyətli xərclər vardır və onlar aşağıdakılardır:

- Birbaşa məhsul istehsalı, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı olan xərclər. Bu xərclər maya dəyərində əsaslı və əhəmiyyətli rola malikdir. Bura isə birbaşa olaraq daxildir: material məsrəfləri və işçilərə ödənilən əmək haqqı xərcləri. Material məsrəflərini müəyyən etmək üçün isə təşkilatda qaytarılmış tullantılar və onların dəyəri ümumi dəyərdən çıxılmalıdır. Qaytarılan tullantılar dedikdə isə mümkün ola biləcək istifadə dəyəri başa düşülür. Bəs material məsrəflərinə nələr daxildir, hansı xidmətlərin dəyəri aiddir ? Bunun üçün aşağıdakı yazılanlara diqqət edək:

- Təşkilatlarda xidmətlərin göstərilməsi, işlərin yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilən xammalların, satın alınan ləvazimatların, yarımfabrikatların, əsas və köməkçi materiallar, bütün materialların əldə edilməsinə sərf olunan məsrəflər, eyni zamanda enerji sərfiyyatı, yanacaqdan istifadə üçün çəkilən xərclər (hansı ki, texnoloji məqsədlərə görə istifadə olunur), təmir işlərinin aparılması üçün ehtiyatda saxlanılan hissələrin xərcləri, qablaşdırma üçün nəzərdə tutulmuş materialların, taranın xərcləri və sair başqa material xərcləri aiddir ;

- Bütün bu yuxarıda sadalanan ehtiyatların, materialların təşkilatlara gətirilməsi, daşınması xərcləri;

- Materialların əskikgəlməsi müşahidə edildiyi zaman, onların dəyəri də bu məsrəflərə aid edilir.

İstifadə olunan məhsulların, yerinə yetirilən işlərin, xidmətlərin maya dəyərinin tərkibində yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, material məsrəfləri xüsusi çəki və paya malikdir. Hətta bu çəkiyə görə digər məsrəflər arasında birinci yerdədir.

Qeyd olunduğu kimi təşkilatlarda xidmətlərin göstərilməsi zamanı istifadə olunan və ya istehlak olunan ehtiyatların, materialların ümumi həcmi və dəyəri elə material məsrəfləridir. Həmçinin, material məsrəfləri yerinə yetirilən işlər və xidmətlərin mahiyyətini təşkil edir.

Material məsrəflərinə daxil olan tərkiblərin heç də hamısı onun göstərdiyi xidmətlərin və işlərin maddi özülünü təşkil etmir. Xidmətlərin əsaslı özülünü təşkil edən material xərcləri həmin xidmətlərin maya dəyərinin tərkibinə birbaşa qaydada, yəni müstəqim şəkildə daxil edilir. Yerdə qalan digər material xərcləri isə artıq xidmətlərin maya dəyərinin tərkibinə qeyri-müstəqim şəkildə daxil olurlar.

Daha dəqiqliklə detallara nəzər yetirsək isə material məsrəflərinin tərkibinə daxil olan məsrəflərin aşağıdakı formullar ilə müəyyən edildiyi aşkarlanmışdır.

1. İlk öncə material məsrəflərinin tərkibində ən böyük yer tutan xammal və yarımfabrikatların xərcləri bu yolla hesablanılır:

İstehsal həcmi hazır məhsul vahidinin xərc normasına vurmaqla bütün xammal və yarımfabrikatlara sərf olunmuş xərclər müəyyən edilir.

(Hazır məhsul vahidinə düşən xərc norması isə fərdi materialların texnoloji xərclərini vurmaq yolu ilə tapılır.)

2. Enerji və yanacaq sərfiyyatına görə olan məsrəflər isə oxşar məsrəflər olaraq bilinirlər. İlk olaraq vahidə sərf olunmuş yanacaq və enerjinin texnoloji xərcləri müəyyən olunur, daha sonra isə hər istehsal vahidinə sərf olunmuş xərclərin pulla ifadəsi müəyyən olunur. Yanacaq və enerjiden istifadəyə görə xərclərin yekun məbləği hər istehsal vahidinə düşən xərclərin pul ifadəsində planlaşdırılmış istehsal həcmi ilə hasilidir. Yəni, bu zaman biz yanacağın xərcini bilmək üçün

yanacaqdan istifadə edən vəsaitlərin sayını, yanacaqdan istifadə edilən müddəti, zaman vahidində istehlak edilən yanacağın miqdarını (litrə) və yanacağın qiymətini bir-birinə vurmaliyiq.

3. Ehtiyat hissələrin və ya material ehtiyatlarının xərclərini müəyyən etmək isə nisbətən daha çətindir. Çünki, bu xərclər əsasən təşkilat aktivlərinin azalması və ya tükənməsi halı nəzərə alınmaqla müəyyən olunur. Əgər müəssisənin yeni avadanlıqları varsa və ya bunun üçün zəmanət mövcuddursa, bu zaman material ehtiyatları xərclərini müəyyən etməyə ehtiyac yoxdur. Avadanlıqların qırılması onların əsasən köhnədikləri zaman baş verir və ehtiyat hissələr üçün xərclər məhz bu halda xüsusi təmir təkliflərini nəzərə almaqla planlaşdırılır.

4. Bina və ya tikinti materialının xərclərinə gəldikdə isə (təşkilat öz fəaliyyət göstərdiyi binasını özü tikdirdiyi halda) bunlar xüsusi qiymətləndirmə və ya qiymət ilə müəyyənləşdirilir. Bu dəyərlər özündə xüsusi tikinti və yaxud təmir xidmətlərini və bunun üçün lazım olan materialların xərclərini müəyyən edir.

5. Digər material ehtiyatlarının xərcləri isə konkret olaraq öz tiplərinə görə müəyyənləşdirilməlidirlər. Bu xərc növləri çox tez hallarda öncədən müəyyən edilə bilmirlər. Ona görə də xərclərin planlaşdırılmış miqdarı onların orta faiz dərəcəsini istifadə etməklə öyrənilir. Digər material ehtiyatlarının orta faiz dərəcəsi isə bu xərclərin məbləğinin əvvəlki dövrdə xammal xərclərinə olan nisbəti deməkdir. Digər material ehtiyatlarının xərci isə aşağıdakı formulla hesablanır:

Planlaşdırılmış xammal materialları və yarımfabrikat məhsulların xərclərini digər material ehtiyatlarının orta faiz dərəcəsinə vurulur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz materiallar üzrə xərclərin cəmini tapmaqla təşkilatın material məsrəflərinin həcmi müəyyən etmiş oluruq. Eyni zamanda material xərclərinin planı material resurslarının qiymətləri ilə bağlı, istehsal texnologiyası ilə əlaqədar, yaxud məhsulların (xidmətlərin) istehsalı ilə bağlı plan dəyişikliklərindən asılı olaraq hazırlanır.

Məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin hesablanmasında material məsrəflərinin bir qismi xüsusi bölmələrə ayrılır. Material məsrəflərinin həmin bir qismi isə özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- qaytarılmış tullantılar istisna olmaqla xammal, materiallar;
- kənardan əldə olunan vəsaitlər, yarımfabrikat məhsullar, başqa müəssisələrin göstərdikləri fəaliyyət, xidmətlər;
- Yanacaq və enerji (texnoloji məqsədlərə görə)

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz artıq birbaşa olaraq material məsrəfləri olaraq tanınırlar. Lakin material məsrəflərinin yerdə qalan digər qismi də vardır ki, həmin hissə hesablanmada ayrılır (maya dəyərinin kalkulyasiyası zamanı). Bunlar isə kompleks maddələrə aid edilirlər. Satış məsrəfləri, ümumtəsərrüfat və ümumistehsalat məsrəfləri və bir çox başqa məsrəflər kompleks maddələri əmələ gətirir.

Material məsrəflərinin təhlil metodikası isə bu şəkildə müəyyən olunur. Təhlil ilk öncə işlənən materialların tipi ilə müəyyən olunur, daha sonra isə istehsal texnologiyası, istehsalın təşkil olunması vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Ancaq bir çox hallarda isə material məsrəfləri dəyişildiyi zaman, bu prosesin amillərini iki bölmədə qruplaşdırmaq olar:

1. Miqdarca nə qədər material sərf olunduğunu göstərən amillər (Bu qrup həm də norma amilləri adlandırılır.);
2. Materialların tədarük dəyərini əks etdirən amillər (Bu qrupa isə qiymət amilləri də deyirlər)

Məhz şərti kəmiyyət vasitəsilə yuxarıda qeyd edilən hər iki növün material məsrəflərindəki dəyişimə olan təsiri aşkarlanır. Bu halda belə bir fikir yaranır ki, biz material məsrəflərinin həcmi istifadə edilən materialların baza dəyəri (Baza dəyəri ya əvvəlki ilin faktiki dəyəri olaraq bilinir, yada plan üzrə dəyər kimi tanınır.) və ya onların faktiki dəyəri vəziyyətində necə müəyyən edə bilərik?

Birinci olaraq qeyd olunan göstəricinin təsirini hesablamaq üçün material məsrəfləri üzrə şərti miqdardan baza miqdarını çıxmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə bir neçə amillərin material xərclərinə göstərdiyi təsiri müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı cədvəl və formullara nəzər yetirməliyik:

Material xərclərinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin hesablanması

Material xərcləri(MX)	Amillər		Hesablama düsturu
	Materialların miqdarca sərfi (K_1)	Material vahidinin tədarükünün dəyəri (S_i)	
Keçən il	Keçən il	Keçən il	$MX_0 = \sum_{i=1}^m K_{i_0} x S_{i_0}$
Şərti hesablanmış	Hesabat	Hesabat	$MX_{şerti} = \sum_{i=1}^m K_{i_1} x S_{i_0}$
Hesabat	Hesabat	Hesabat	$MX_{şerti} = \sum_{i=1}^m K_{i_1} x S_{i_0}$
MX-in dəyişməsi	$MX_{şerti} - MX_0$	$MX_1 - MX_{şerti}$	$\Delta MX = MX_1 - MX_0$

Qeyd. Burada n-həmin məhsulun istehsalında istifadə olunmuş material növlərinin miqdarıdır; $i = 1, \dots, n$

Mənbə: Yusifov Y. X. “Nəqliyyat və rabitə statistikasını”

1. Baza dəyəri ilə material xərclərinin məbləğini hesablamaq üçün bazar dəyəri şəraitində materialların miqdarca həcmi baza dəyəri ilə material vahidinə düşən tədarük məbləğinə vurmaq lazımdır.
2. Hesabat dövründə material xərclərini tapmaq üçün isə hesabat dövründəki faktiki dəyərlə material miqdarını yenə faktiki dəyərlə material vahidinə düşən dəyərə vurmaq kifayətdir.
3. Şərti olaraq hesablanmış material xərclərini bilmək üçün faktiki dəyərlə materialların miqdar sərfiyyatını baza dəyəri ilə material vahidinə düşən dəyərə vurmaq lazımdır.
4. Material xərclərinin dəyişimini hesablamaq üçün ilk öncə qeyd edildiyi kimi, materialların miqdar sərfiyyatında olan dəyişimi tapmaq lazımdır ki, bu zaman şərti hesablanan material xərclərindən baza dəyəri şəraitindəki material xərclərini çıxmalıyıq. Daha sonra isə material vahidinə düşən tədarük dəyərində

əmələ gələn dəyişimi tapmalıyıq. Buna görə isə hesabat dəyərilə (faktiki dəyərlə) hesablanmış material xərclərindən şərti hesablanan material xərclərini çıxmaq gərəkdir. Ən sonda isə tapdığımız hər iki dəyişim göstəricilərinin fərqini tapırıq.

Sərf olunan materialların miqdarca dəyişməsinə təsir göstərən amillər isə bu qaydada təsnifatlaşdırılır. İlk növbədə sərf edilən materialların miqdarca dəyişməsi iki amildən asılı olaraq dəyişir: 1) Sərf norması amilləri; 2) Normadan əlavə amillər; 3) Qiymət amilləri. Birinci bölməyə aid göstəricilər özündə istehsal işinin effektivliyini artırmaq məqsədilə verilmiş idarəetmə qərarlarını birləşdirir :

- a) Vasitələrin konstruksiyasının təkmil vəziyyətə gətirilməsi və onların xalis çəkisinin əvəzlənməsi;
- b) Məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı zamanı istifadə olunan texnikaların, texnologiyanın daha təkmil hala gətirilməsi;
- c) İstehsalın təşkili prosesinin təkmil vəziyyətə gətirilməsi.

İkinci bölməyə, yəni, normadan kənar amillərə gəldikdə isə, əvvəlcə onu qeyd etməliyik ki, bu amillərin özünəməxsusu əmələgəlmə səbəbləri vardır. Bu səbəblərə aşağıdakıları misal gətirə bilərik:

- İstifadə olunan texnika və texnologiyada baş verən pozulma halları;
- Xammal və materialların şəraitə uyğun gəlməməsi, onların keyfiyyətsiz olması halları;
- İş mühitində müəyyən olunan qənaət rejiminə əməl edilməməsi halları və s.

Normadan əlavə müəyyən olmuş amillərə isə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- a) Planda müəyyən edilmiş normadan çox gələn tullantılar;
- b) Material vəsaitləri üzrə itkilər;
- c) Materialların dəyişdirilməsi;
- d) Korlanmış məhsul (iş, xidmət) istehsal edilməsi;
- e) Normadan kənara çıxmaların başqa səbəbləri.

Qiymət amilləri materialların miqdarının dəyişməsi ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, qiymət artdıqca material miqdarı azalmaqda, əksinə qiymət azaldıqca isə material miqdarı artmaqda olur.

Başqa-başqa məmulatların maya dəyəri üzrə hesabat kalkulyasından məlumatları əsasında təhlil aparılıb.

Cədvəl 2.2

Məhsulun kalkulyasiya maddələri üzrə təhlili

Material növləri	Əvvəlki ilin kalkulyasiyası üzrə			Faktiki kalkulyasiya üzrə		
	Məmult vahidinə material sərfinin miqdarı	Material vahidinin dəyəri, man.	Məbləğ, Man.	Məmult vahidinə material sərfinin miqdarı	Material vahidinin dəyəri, man.	Məbləğ, man.
1	2	3	4	5	6	7
1. Taxta	3(kg)	100	300	2(kg)	120	240
2. Dəmir	1,5(m)	40	60	-	-	-
3. Şüşə	-	-	-	1,2(m)	45	54
Bir məmulat üçün cəmi	X	x	360	X	X	294
Hesabat dövründə məmulat buraxılışı	x	x	X	500 (ədəd)	x	X

Bu kimi hallar çox olur ki, təcrübədə bəzi materiallar başqaları ilə əvəz olunur. Yuxarıdakı nümunədə material 2-ci material 3-cü ilə əvəz olunmuşdur. Bu zaman material miqdarı ilə bərabər dəyər də dəyişilmiş olur. Əvəz olunmanın nəticəsi bilmək üçün isə iki kəmiyyəti cəmləmək lazımdır. Əvəz edilən materialın qiymətini əvəz olunan və əvəz edən sərf olunan materialın miqdarı arasındakı fərqə vurmaq lazımdır, daha sonra isə əvəz edən materialın miqdarını onların qiymət fərqinə vurmaq, sonra da hesablanmış kəmiyyətlərin cəmini tapmaq lazımdır.

Amillər üzrə material xərclərinin təhlili aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Həmin məmulatın buraxılışının bütün mərhələsi üzrə amillərin material xərclərinə təsirini

hesablamaq üçün hər məmulat vahidi üçün müəyyən olunan amillərin fərqinin onun faktiki buraxılışına (hesabat dövründə) hasilini hesablayıb 1000-ə bölmək lazımdır.

Cədvəl 2.3

Material xərclərinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin hesablanması

Amillər	Sətrin Sıra sayı	Bir məmulata, man. (qənaət “-“, israf “+”)	Bütün buraxılışa, man. (qənaət “-“, israf “+”)
1-ci materialın sərfi miqdarının dəyişilməsi	1	$2 \times 100 - 300 = -100$	$-100 \times 500 : 1000 = -50$
1-ci materialının tədarük dəyərinin dəyişməsi	2	$120 \times 2 - 100 \times 2 = +40$	$40 \times 500 : 1000 = +20$
2-ci materialın 3-cü material ilə əvəz edilməsi: a) miqdarın dəyişilməsi; b) tədarük dəyərinin dəyişilməsi	3 4	$\left\{ \begin{array}{l} (1,2 - 1,5) \times 40 = -12 \\ (45 - 40) \times 1,2 = +6 \end{array} \right.$	$-6 \times 500 : 1000 = -3$
Yekun	5	$294 - 360 = -66$	$-66 \times 500 : 1000 = -33$

Göstərilmiş nümunədə səmərəli əvəz olunma və sərf olunan 1-ci material miqdarının azalması sayəsində material xərclərinin qənaətinə nail olunmuşdur, israfın çoxalması isə onunla bağlıdır ki, 1-ci materialın tədarük dəyəri artmışdır.

Xərclərin bu şəkildə təhlilinin daha effektiv nəticə verməsi üçün müəyyən edilmiş bir metodun tətbiqi məqsədəuyğundur. Bu metod isə istehsal məsrəflərinin normativ uçot metodudur. Qeyd edilən metodun tətbiqi zamanı materialların sərf edilmə normalarına, materialların tiplərinin dəyişdirilməsinə və bu kimi dəyişməni əmələgətirən səbəblərə görə müəyyən edilmiş normadan kənarlaşma halları aşkar edilir. Amillərin ikinci qrupu olaraq adlandırılan materialların tədarük olunma dəyərinin əvəz olunması da həmçinin diqqətli şəkildə bilinməlidir.

Mühasibat Uçotunun Hesablar Planında İstehsal ehtiyatları qrupuna müvafiq olaraq mühasibat uçotunda materiallar mövcud maya dəyəri ilə birlikdə daxil edilir. Bu proses təşkilatda materialların alınmasına sərf olunan məsrəflərin həcmi ifadə edir. (Lakin bəzi vergilər, məsələn ƏDV istisna olunur.)

Material ehtiyatlarının alınması üçün xərclənən faktiki məsrəflərə bunlar daxil edilir:

- Materialların alınması ilə bağlı məlumat və konsultasiya;
- Göstərdiyi xidmət və fəaliyyətlə əlaqədar peşəkarlaşmış təşkilatlara verilən ödənişlər, gömrük rüsumu;
- Vasitəçi müəssələrə edilən ödəniş məbləği;
- Material ehtiyatlarının yığılması, işlənmə məkanına çatdırılması ilə bağlı xərc ödənişləri, həmçinin sığorta ödənişləri;
- İstehsal ehtiyatları və ya material ehtiyatlarının bəzi müəyyən olunmuş məqsədlərə görə istifadə olunması üçün faydalı hala gətirilməsi ilə bağlı məsrəflər;
- Materialların əldə olunması (alınması) ilə bağlı başqa məsrəflər və s.

Təşkilatlarda idarəetmə obyektini olaraq operativ təhlilin mühüm amili elə material məsrəfləridir və onlar üzərində nəzarətin həyata keçirilməsidir. Bu təhlili isə əsasən briqada rəhbərləri, ixtisaslarını yüksək səviyyədə bilən işçilər, sahə müdirləri (hansı ki, daha çox məhz bu sektorda maddi maraq güdürlər), operatorlar həyata keçirirlər..

2.2. Əmək haqqı xərclərinin təhlili

Əmək haqqı üzrə ödənişlər təşkilat işçilərinin gördüyü işlərə və ya göstərdiyi xidmətlərə görə işlə təmin edən tərəfindən əmək müqaviləsilə təstiqlənmiş şəkildə ödənişlərin verilməsidir və təbii ki, bu ödənişlər pul məbləğində də, natural şəkildə də ola bilər. Ödəniş vaxtlarına görə isə aylıq və ya gündəlik də ödənilən əmək haqları olur. Bundan başqa bu ödənişlərə əlavə olunan mükafatları və ya digər əlavələri, habelə başqa müxtəlif xarakterli əlavə ödənişləri də hesaba qatmaq olar. Müəyyən olunmuş iş saatları müddətində nəzərdə tutulan funksiyaları yerinə yetirmək üçün verilən ödəniş məbləğləridir, hansı ki, bu funksiya əmək funksiyası kimi bilinir.

Əmək haqlarının fərqli formaları, sistemləri mövcuddur və onların düzgün şəkildə müəyyən edilməsi məhz bölgü münasibətlərinə birbaşa təsir edir. Əmək ödənişləri üzrə hesablamalar isə Hesablar Planında 533 No_ li hesabda uçota alınır.

Əmək haqqına daxil olan xərcləri sadaladıqda isə bura, işəməzd ödənişlər (göstərilən xidmətlər müqabilində hesablanan), vəzifə dərəcələri (tarif), vəzifə üzrə hesablanan aylıq maaşlara görə ödənişlər, müavinətlər (əmək şəraiti ilə bağlı, iş vəziyyəti ilə əlaqəli qanunvericiliklə müəyyənləşən müavinətlər),məhsullara verilən dəyər (hansı ki, işçilərə natural formada verilir.), istehsal prosesinin nəticələrinə görə, xeyli zaman iş fəaliyyətinin göstərilməsinə görə olan mükafatlar, məzuniyyət ödənişləri (qanunvericiliklə müəyyən edilən), müvəqqəti olaraq əmək qabiliyyətini itirən işçilərə hesablanan ödənişlər və digər xarakterli ödənişlər daxildir.

Əməyin ödənişinə çəkilən xərclər məhsul, iş və ya xidmətlərin maya dəyərinin daxilində xüsusi çəkiyə malik olmasına görə material məsrəflərindən sonra ikinci yeri almışdır. Əmək haqqı üzrə hesablanan ödənişlər müxtəlif kalkulyasiya maddələrinə, baş verdiyi yerinə görə və ya istiqamətlərə görə təhlil olunur. Əmək haqlarının qruplaşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir, çünki qruplaşdırma əmək haqqının xidmətlərin maya dəyərinə daxil olmasını və onun dəqiq hesablanmasını asanlaşdırır. Məhz bu cəhətdən baxıldıqda əmək haqqı bir neçə cü təsnif olunmaqdadır:

- Əsas istehsal işçilərinə verilən əmək haqqı və köməkçi istehsal işçilərinə verilən əməmk haqqı;
- Əsas və əlavə olaraq hesablanan əmək haqqı ödənişləri;
- İstehsal prosesinin idarə edilməsi ilə məşğul olan və ona xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan işçilərə hesablanmış əmək haqqı ödənişləri

Əsas əmək haqqı o əmək haqqı hesablanır ki, onlar həm işlənmiş, xidmət göstərilmiş vaxta əsasən hesablanılır (maaşlara, tarif stavkalarına, işəməzd qiymətlərinə görə), həm də istehsal olunan məhsulların, görülmüş işlərin və ya göstərilmiş xidmətlərin miqdarına əsasən hesablanılır. Əsas əmək haqqına əlavələr də daxil edilir, hansı ki, bu əlavələr fərqli vəziyyətlərə və ya səbəblərə görə edile

bilər. Məsələn, normada olan iş saatından və iş vəziyyətindən kənarlaşmaya görə, norma üzrə müəyyən edilmiş göstəricidən daha artıq xidmətlərin göstərilməsinə (daha çox işləməyə görə) və daha keyfiyyətli işlərin görülməsinə görə və s. Bəzən işçinin əslində işləmədiyi zaman üçün ödənilən əmək haqqı və digər ödəmələr də əlavə əmək haqqına aid edilir, lakin bir şərtlə ki, həmin hallar müəyyən müqavilələrdə (kollektiv), əmək üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulsun. Daha sonra əlavə əmək haqqına aşağıdakıları da aid etmək olar:

- Hər hansı vəzifələrin icra olunması zamanı verilən ödənişlər (daha çox ictimai və ya dövlət vəzifələri əsas götürülür.);
- Analara (südəmər körpəsi olanlar) ödənilən ödəmələr;
- Əlavə olaraq hesablanmış məzuniyyət haqqı və növbəti məzuniyyət haqqı;
- Güzəştli olaraq müəyyən edilmiş zaman üçün verilən ödəniş məbləği;
- Uzunmüddətli şəkildə işçilərin xidmət göstərdiyi üçün verilən ödəmələr
- Yekun il üçün verilən mükafat ödənişlər və s.

Əmək haqqının belə bölgüsünün aparılma səbəbi ilk olaraq onun iş və xidmətlərin maya dəyərinə daxil olması ilə, daha sonra isə dolayı xərclərin başqa-başqa iş və xidmətlər arasında düzgün paylanması ilə bağlıdır.

Təşkilatda xidmət işçilərinin həm əlavə olan həm də əsas olan əmək haqlarının ödənişləri yekcins xərc (kalkulyasiya) maddəsində göstərilir, maddənin adı isə “İstehsalat işçilərinin əmək haqqı”adlandırılır.

Əsas olan əmək haqları bütünlüklə məhsul, iş və ya xidmətlərin maya dəyərinə aid edilmir. Bura birbaşa müəyyən olunmuş məhsul, iş və ya xidmətlərin istehsalında yaxından iştirakı olan işçilərin əsas əmək haqları aid olunur. Lakin bəzi işçilər də olur ki, onlar köməkçi işləri yerinə yetirirlər, baxmayaraq ki onlar da əsas istehsal sferasında çalışırlar. Bu tip işçilərə ödənilən əmək haqqı ödənişləri isə müstəqil məsrəflərin daxilində göstərilir. Müstəqil məsrəflər isə istehsal prosesinə xidmət göstərilməsi və onun idarəçiliyi, üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı ödənişləri özündə birləşdirir. Misal üçün deyə bilərik ki, təşkilatlarda mövcud

olan maşın və avadanlıqlardan istifadə prosesinə xidmət edən və ya onlara qulluq göstərən işçilərin əmək haqları “Ümumistehsal xərcləri” adlandırılan xərc(kalkulyasiya) maddəsinə aid edilir. Eyni zamanda, təşkilat və ya müəssisələrin idarəçilik heyətində, xidmət sahəsində çalışan işçiləri də vardır ki, məhz onlara hesablanan əmək haqqı ödənişləri də yuxarıda qeyd etdiyimiz xərc maddəsinə daxil edilir. Ümumiyyətlə, bir bütün şəklində təşkilatların xidmət sferasında və idarəçilik aparatında işləyən işçilərin əmək haqqı üzrə ödənişləri isə “ Ümumtəsərrüfat xərcləri” maddəsində əks olunur. Təşkilatlarda çalışan işçilərə əmək haqqı hesablanarkən onların vəzifə və ya kateqoriyaları nəzərə alınmalıdır. Bu kateqoriyalara misal olaraq, rəhbər, mütəxəssis, ixtisaslı kadr, qulluqçu, əsas istehsal işçiləri, əlavə istehsal işçiləri və sairəni göstərmək mümkündür.

Əmək haqları yuxarıda yazılan kateqoriyalar üzrə təsnif olunmaqla bərabər istehsal olunan məhsul, iş və xidmətlər arasında müəyyən edilmiş qaydalarla bölüşdürülür.

Qaydalar aşağıdakılardır:

Əmək haqqı ödənişlərinin məbləği istehsal olunan məhsul, yəni iş və xidmətlərin müxtəlif tiplərinə görə paylaşdırılır, çünki əsas istehsalatda işləyən işçilərin maaşları hesablanarkən hazırlanan ilkin sənədlərdə istehsal məsrəflərinin kodu əks etdirilir. Və bu bölgü (əsas istehsalda olan işçilərin əmək haqlarının iş və xidmətlərə görə olan bölgüsü) müxtəlif obyektlər üzrə qruplaşdırılır. Məsələn uçot obyektləri üzrə (müəssisələr, etaplar və s.), xərc obyektləri üzrə (məhsul və ya xidmət sifarişləri, onların növləri, qrupları və s.) və başqa obyektlər üzrə qruplaşdırılır. Köməkçi istehsalda işləyən işçilərin də əmək haqları bu formada müəyyən edilir. Daha sonra bölüşdürülmüş informasiyalar uyğun cədvəllərə qeyd olunur. Cədvəllər özləri də xərc obyektləri və uçot obyektlərinə uyğun formada qururlur. Belə ki, istehsal olunan məhsullar, göstərilən xidmətlər və görülmüş işlərin maya dəyərinin tərkibinə həm əsas, həm də köməkçi istehsalda çalışan işçilərin əsas əmək haqları müstəqim (birbaşa) qaydada daxil olunur. Lakin vaxta görə işləyən işçilərin əmək haqları (həm əsas, həm əlavə) hesablanarkən isə məsrəflərin normativ stavkaları əsas götürülür, hansı ki, bu stavkalar istehsal olunan məhsul, iş və ya xidmətlərin vahidinə düşən xərclərə görə müəyyən olunur.

Normativ stavkalara gəldikdə isə onlar da müxtəlif hallara görə müəyyənləşdirilir. Bu hallar iş yerləri siyahısı, istehsal olunan məhsul və ya xidmətlərin həcmi, göstərilən xidmətlərin norma halları və sairədir. Əmək haqqı üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmaları əks etdirən cədvəllərdə göstərilən məlumatlar icmal cədvəllə sona çatdırılır. Bu icmal cədvəl isə ayın axrına hesablanmış əmək haqqının bölüşdürülməsi ilə bağlı cədvəl olaraq bilinir. Bu cədvəldən həmçinin məhsul və ya xidmətlərin maya dəyərinin tapılması və ya kalkulyasiyasının hesablanması üçün də yararlanırlar.

Əlavə müəyyənləşdirilmiş əmək haqqı sosial müdafiə fondu üçün ayırmalara, əsas əmək haqqı ödənişlərinə və onların məbləğinə uyğun ayırd edilir. (məhsul, iş və ya xidmətlər arasında bölüşdürməklə). Lakin icbari tibbi sığortaya ödənişlər isə eyni zamanda həm əsas, həm də əlavə əmək haqqı məbləğlərinə müvafiq şəkildə qruplaşdırılır. Bunlar isə əvvəlkindən fərqli olaraq kalkulyasiya və uçot obyektləri arasında bölüşdürülür.

Əmək haqqı üzrə işçi heyətilə hesablaşmalar və onların yazılışı cədvəllərdə, jurnal-orderdə aparılır. O yazılışlar məsrəflərin növləri üzrə əmək haqlarının paylanmasının formaları, cədvəlləri və ya maşınqramları vasitəsilə müəyyən edilir. Və qeyd etdiyimiz həmin bu formalarda, maşınqramlarda, cədvəllərdə bəzi əhəmiyyətli məlumatlar əks olunur. Bu məlumatlara isə istehsal məsrəflərinin kodları, bu göstəricilərə görə əmək haqqı məbləğinin norma daxilində olan hissəsi və normadan kənarlaşma hissəsi, müəssisələrin, briqadaların və sahələrin nömrələri haqda olan məlumatları aid edirlər.

Normal iş vəziyyətindən kənarlaşma haları baş verərsə bu zaman əmək haqqı üzrə ödənişlərin normadan kənarlaşması da yaranar. Məhz bu səbəbdən də əmək haqlarının norma daxilində və normadan kənarlaşma üzrə hesablanması zərurəti yaranır.

Əmək haqların hesablanması zamanı normadan kənarlaşması halları sənədləşmə əsasında aşkara çıxarılır. Digər yolla desək, yəni əmək haqqı məbləğinin müəyyənləşdirilmiş normadan artıq gələn hissəsi üçün müəyyən ayrılıqda sənədlər tərtib olunmalıdır. Bu sənədlərə isə məhsulun zay olması barəsində aktları, zay

məhsulların yenidən bərpa olunması ilə bağlı sənədləri, işçilərin boşdayanması halları zamanı tələb olunan sənədləri, müəyyən olunmuş normadan çox götürülən əlavələr üçün sənədləri, əlavə görülməli iş və ya xidmətlər üçün sənədləri və sairəni aid etmək olar. Qeyd edilən bütün bu sənəd növlərində əmək haqqının niyə normadan kənarlaşdığı və bu hala kimlərin səbəb olduğu göstərilir. Bu sənədlərdəki informasiyalarla yanaşı digər resurslardan əldə edilən məlumatlara görə bir sıra lazımlı tədbirlər aparılaraq bütün bu normal iş vəziyyətindən kənarlaşmalar halı aradan qaldırılıb minimuma endirilməlidir.

Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətilə hesablaşmalar və bunun əlaqədar xərclər iki nöqtəyi-nəzərdən təhlil oluna bilər:

- Məhsul, iş və ya xidmətlərin maya dəyərinin hesablanması elementi kimi;
- İstehsal məsrəflərinin bir maddəsi kimi.

Başqa-başqa proseslər üzrə göstərilmiş xidmətlərin əmək həcmi, tarif üzrə qiymətləri barədə plan verilir və faktiki mövcud olan informasiya qeyd edilir. Məhz istehsal olunan məhsula görə əmək haqqı ödənişi bu amillərdən asılı şəkildə bu formulda hesablanır: Həmin məhsul və ya xidmət istehsal edildiyi vaxt hansısa sayda olan əməliyyat prosesinin əmək həcmi ilə (saat hesabı ilə) həmin saata təyin edilən tarif ödənişinin hasili.

$$\partial h_{m\text{ə}m} = \sum_{i=1}^m H_i \times p_i \quad (3, \text{s.139})$$

Burada qeyd olunmuş $H(i)$ - həmin məhsulun hazırlanmasına sərf edilən vaxt i saylı əməliyyat üzrə norma-saatla əmək tutumudur; $p(i)$ – norma-saat üzrə manat və ya qəpiklə tarif qiymətidir; m isə məhsul istehsalı ilə bağlı əməliyyat sayıdır.

Mütləq fərqlənmə metodu ilə isə qeyd olunan amillərin məhsul üzrə işəməzd əmək haqqına təsirini öyrənirlər:

$$\Delta \partial h_i = \sum_{i=1}^m \Delta H_i \times p_{i0} + \sum_{i=1}^m H_{i1} \times \Delta p_i \quad (3, \text{s.142})$$

$\partial \ddot{O}X$, yəni əmək ödənişi üzrə xərclərin qiymətləndirilməsi faktoru nisbi və mütləq kənarlaşmaların aşkarlanmasından ibarətdir:

$$\partial \ddot{O}X_{m\ddot{u}t} = \partial \ddot{O}X_1 - \partial \ddot{O}X_0 \quad (3, \text{s.147})$$

Şəxsi heyət üzrə tam və ya hər bir kateqoriya üzrə ayrı-ayrılıqda hesablaşma aparılır. Amma plan və ya baza məbləğindən əmək haqqının çox olması məmulat istehsalının yüksəldilməsi ilə yaranır. Bununla bağlı faktiki xərcləri istehsal olunan məmulatın həcmnin artım tempinə (J_{MH}) əsasən təzədən hesablanan baza amilləri ilə müqayisə etmək gərəkdir:

$$\Delta \text{ƏÖX}_{nisbi} = \text{ƏÖX}_1 - \text{ƏÖX}_0 \times J_{MH} \quad (3, \text{ s.152})$$

Cədvəldə göstərilən məlumatlara görə baza dövründə olan analogi xərclərlə heyətin əmək haqqı ilə bağlı ödəniş xərclərini müqayisə etsək, görürük ki, 4700 min azn, həmçinin, fəhlələr üzrə isə 3130 min azn çoxalmışdır.

Cədvəl 2.4

Əməyin ödənilməsi xərclərinin təhlili üçün ilkin məlumatlar, min manatla

Göstəricilər	Sətr sayı	Keçən ildə	Hesabat ilində	Artım tempi (J), %	Mütləq kənarlaşma (+,-)
1	2	3	4	5	6
Baza dövrü ilə müqayisə edilmiş qiymətlərdə məhsulun həcmi	1	30000	36200	120,67	X
Əməyin ödənişi xərcləri	2	5200	9900	190,38	+4700
Həmçinin, fəhlələr üzrə	3	3800	6930	182,37	+3130
İşçilərin sayı	4	20	22	110,0	+2
Həmçinin, fəhlələrin sayı	5	14	16	114,29	+2
Dövr müddətində fəhlələr tərəfindən işlənmişdir, min/saat	6	28,0	30,6	109,29	+2,6

Mənbə: Cədvəl Zeynalov T. Ş. "İqtisadi təhlil"

- Şəxsi heyətə görə ümumilikdə

9900-5200 x 1,2067= 3625 min manat;

- Fəhlə kateqoriyasına görə

6930- 3800 x 1,2067= 2345 min manat təşkil edir.

Nisbi artım olarsa (əmək haqqı üzrə) bu əlverişsiz nisbət deməkdir: əmək məhsuldarlığının artımı ilə müqayisədə həm fəhlə kateqoriyaları üzrə, həm də tam şəxsi heyət üzrə əmək haqqının artım tempi daha yüksək olur.

Məhsulun maya dəyərində həm orta əmək haqqı üzrə artım tempinin, həm də əmək məhsuldarlığının artım tempinin təsirini hesablamaq üçün bu düsturdan istifadə edilir:

$$\frac{(J_{\text{əöx}} - J_{\text{MH}}) \times \text{əÖX}_0}{100}$$

Təşkilatın ümumilkdə şəxsi heyəti üzrə məbləğ:

$$(190,38 - 120,67) : 100 \times 5200 = 3625 \text{ min manat};$$

Həmçinin, fəhlə kateqoriyası üzrə isə:

$$(182,37 - 120,67) : 100 \times 3800 = 2345 \text{ min manat təşkil edir.}$$

Amillərin təsirinin fərq üsulu ilə hesablanması aşağıdakı cədvəldə göstərilmiş alqoritmin köməyi ilə müəyyən edilir:

Cədvəl 2.5

Fərq üsulu ilə amillərinin təsirinin hesablanılmasının alqoritmi

Göstəricilər	Planın yerinə yetirilməsi faizi	Amillər	Hesablama düsturları
1	2	3	4
İşçilərin orta siyahı sayı	J_T	Sayın dəyişilməsi ($\Delta \text{əÖX}_T$)	$\frac{(J_T - 100) \times \text{əÖX}_0}{100}$
Bütün işçilər tərəfindən işlənmiş adam-saatların ümumi sayı	J_R	Bir işçinin işlədiyi adam-saatların dəyişilməsi ($\Delta \text{əÖX}_R$)	$\frac{(J_R - J_T) \times \text{əÖX}_0}{100}$
Əməyin ödənilməsi xərcləri	$J_{\text{əox}}$	Bir saatlıq əmək haqqının dəyişilməsi ($\Delta \text{əÖX}_{\text{əh}_{\text{saat}}}$)	$\frac{(J_{\text{əox}} - J_R) \times \text{əÖX}_0}{100}$

Mənbə: Cədvəl Zeynalov T. Ş. "İqtisadi təhlil"

Fəhlələrə əmək haqqının ödəniş xərclərini təhlil etmək üçün isə bu metodun tətbiqi aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Amillər üzrə fəhlələrin əməyinin ödənilməsi xərclərinin təhlili

Göstəricilər	Artım(azalma) tempi, %	Faiz fərqləri	Amillər	Təsirin hesablanması, min man. (+,-)
1	2	3	4	5
Fəhlələrin orta siyahı sayı	114,29	14,29	Fəhlələrin sayının dəyişilməsi	$\frac{14,29 \times 3800}{100} = + 543$
Bütün fəhlələr tərəfindən işlənmiş adam- saatların ümumi sayı	109,29	9,29	Bir işçinin işlədiyi saatların orta sayının dəyişməsi	$\frac{9,29 \times 3800}{100} = +353$
Fəhlələrin əməyinin ödənilməsi xərcləri	182,37	82,37	Bir fəhlənin orta saatlıq əmək haqqının dəyişilməsi	$\frac{82,37 \times 3800}{100} = +3130$
Yekun	x	105.95	X	+4026

Cədvələ əsasən deyə bilərik ki, fəhlələrin sayının qismən çoxaldılması (543 min), əmək haqqının isə orta saatlıq miqdarının artması sayəsində (3130 min azn) fəhlələrin əməyinin ödənişi xərcləri də yüksəlmişdir.

Fikrimizcə, əməyin ödənişi üzrə xərclərə qənaət etmək üçün isə ilk növbədə işəməz işləyənlər üçün əmək şəraitinin dəyişilməsi ilə bağlı əlavə ödəmələrin, faydasız ödənişlərin, vaxtından çox iş üçün ödənişlərin, zay məhsul istehsalı üzrə ödənişlərin (fəhlələrin heç bir səhvi olmadan), məcburi boşdayanmaların ləğv olunması vacib şərtlərdəndir.

2.3 Əsas vəsaitlərdən istifadənin təhlili

Əsas vəsaitlər uzunmüddətli dövr ərzində öz ünsürləri ilə birlikdə istifadə oluna bilən, natural formasını həmişəlik qoruyub saxlayan, lakin istifadə olunduqca tədricən öz dəyərini amortizasiya (köhnəlmə) dərəcəsiindən asılı olaraq hissə-hissə yeni yaradılmış məhsulun(iş və ya xidmətlərin) üzərinə keçirən əmək vasitələridir və digər adla əsas istehsal fondları olaraq da adlandırılırlar. İstehsal təyinatına görə isə iki hissəyə ayrılırlar: əsas istehsal fondları və qeyri-istehsal fondları.

Müəssisələrdə, təşkilatlarda demək olar ki, getdikcə əsas vəsaitlərdən istifadənin həcmi artır və onlardan daha da effektiv şəkildə yararlanmağa başlanılmışdır. Buna isə şərait yaradan bir neçə səbəblər vardır ki, bunlar aşağıdakılardır:

- Təşkilatların daxilində istehsal təyinatlı olan əsas vəsaitlərin, əsasən də maşınların, avadanlıqların istifadə olunma sahəsinin artması;
- İşlərin görülməsi üçün avtomatlaşdırma, mexanikləşdirmə proseslərinin, avtomatik şəkildə idarə edilə bilən sistemlərin və öz-özlüyündə idarə olunan maşınların, avadanlıqların artması və onlardan istifadə həcmının də çoxalması;
- Əsas vəsaitlərin həcmının həm Dövlət, həm də qeyri-dövlət təşkilatlarında çoxalması;
- Xarici dövlətlərdən alınıb gətirilmiş yüksək qiymətli avadanlıqların bizim öz milli təşkilatlarımızda istifadə miqyasının çoxalması və s.

Belə ki, ölkədə fəaliyyətdə olan bütün təşkilatlarda, müəssisələrdə əsas vəsaitlərdən (əsasən də istehsal istiqamətli əsas vəsaitlərdən),birinci isə texniki vəsaitlərdən, yəni maşınlardan, avadanlıqlardan istifadə faktorlarını təhlil edirlər.

Ümumiyyətlə, bir çox maşın və avadanlıqlarla təmin olunmuş təşkilatlar həm daxili, həm də xarici bazarlara daha keyfiyyətli və daha sürətli həyata keçirilə bilən məhsul və xidmətlər təqdim edə bilirlər, bununla da rəqabət qabiliyyətini daha artırmış olurlar. Həmin maşın və avadanlıqlar isə ilk növbədə keyfiyyəti çox daha yüksək olan məhsul, iş və ya xidmətlər istehsal etməklə onları bazarlara təqdim etmək imkanlarına sahib olmalı, əmək məhsuldarlığının həcmi artırma bilməli, azad bazar rəqabəti vəziyyətində daha çox effektiv ola bilməlidir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz funksiyaları yerinə yetirsin. Əsas istehsal fondlarının təşkilatlardakı vəziyyəti barədə ətraflı məlumat isə aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 2.7

Rabitə təşkilatlarında əsas istehsal fondlarının mövcudluğu və vəziyyəti

	2012	2013	2014	2015	2016
Əsas fondların mövcudluğu (ilin sonuna), milyon manat	1,731.2	1,921.5	2,112.7	2,396.6	3,154.0
Əsas fondların indeksi, əvvəlki ilə nisbətən (faktiki qüvvədə olan qiymətlərlə)	113.9	114.0	112.6	111.2	102.0

Əsas fondların yeniləşmə əmsalı (faktiki qüvvədə olan qiymətlərlə)	15.2	17.0	14.0	6.3	4.9
Əsas fondların köhnəlmə əmsalı (faktiki qüvvədə olan qiymətlərlə)	0.6	0.4	0.1	5.2	0.4
Əsas fondların aşınma dərəcəsi (ilin sonuna), faizlə	56.5	58.0	60.2	57.7	53.5

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Cədvələ istinadən demək mümkündür ki, rabitə təşkilatlarında əsas istehsal fondlarının mövcudluğu 2011-ci ildən 2016-cı ilədək ilbəil çoxalaraq 1,607.9 milyon manat artım qeyd edilmişdir.

Azad bazar rəqabəti inkişaf etdikcə istehsalatda effektiv avadanlıqların işlənməsinə tələbat daha da çoxalmaqdadır. Və beləliklə aydın olur ki, müəssisə və təşkilatların əsas vəsaitlərlə təmin olunması və paralel olaraq onlardan istifadə olunmanın səmərəliliyinin artırılması birbaşa müəssisələrdə məhsul, iş və ya xidmət istehsalının tutumunun genişləndirilməsi və bunların keyfiyyət dərəcəsinin artırılmasının ən əhəmiyyətli amilləridir.

Bu cəhətdən təhlil işinin əsas vəzifələri aşağıda qeyd olunmuşdur:

- Axır beş-on il müddətində təşkilatdakı əsas fondların dinamikasının, həmçinin məqsəduyğunluğunun müəyyən edilməsi;
- Təşkilatların bütün bölmələrinin əsas vəsaitlərlə təchiz olunmasını müəyyən etmək;
- Əsas vəsaitlərin struktur tərkibinin öyrənilməsi, baş vermiş dəyişikliklərin aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi;
- Əsas istehsal fondlarının texniki vəziyyətinin müəyyənləşdirilib qiymətləndirilməsi;
- Əsas vəsaitlərin istifadə olunma dərəcəsinin bilinməsi, cari işlənmə halının istehsal prosesinə, onun tutumuna və başqa başqa faktorlara təsir etmə dərəcəsinin ölçülməsi;
- Müxtəlif ehtiyat xarakterli resursların aşkara çıxarılmasını, həmçinin onların bir yerdə cəmlənməsini həyata keçirəcək tədbirlər və bu tədbirlərin reallaşması üçün planların hazırlanması və s.

Azad bazar rəqabəti şəraitində təşkilatların fəaliyyəti məhsul və xidmətlərin istehsal edilib satılması üçün əsas vəsaitlərin əldə edilməsi və onların istifadə olunmasının məhsuldarlığının davamlı olaraq artırılmasını tələb edir. Əsas istehsal fondlarının əldə olunması dedikdə isə onların ilk növbədə satın alınması, icarəyə götürülməsi, daha sonra isə lizinq əməliyyatlarına əsasən alınması, barter yolu ilə alınması və digər metodlarla alınması nəzərdə tutulur.

Hər nə qədər müasir dövrümüzdə əsas fondlarla təchiz olunma və onların istifadəsi müəssisə üçün yararlıdırsa, eyni zamanda bu təhlilin problemləri də mövcuddur. Bu problemlər isə əmək ehtiyatlarından fərqli olaraq, əsas vəsaitlərin ayrı-ayrı ölkələrdən fərqli qiymətlərə əldə olunması və onların müxtəlif əlamətləri sayılan istismar şərtlərinin, istifadə müddətlərinin, texniki ölçülərinin, parametrlərinin, davamlılıq müddətlərinin bir-birindən fərqlənməsi səbəblərinə görə baş verir.

Təşkilatlarda əsas vəsaitlərdən istifadə olunmanın effektivliyi iki cür amil vasitəsilə səciyyələnir. Bunlar ümumi və xüsusi göstəricilərdir. Təşkilatda olan istehsal sahələri tərəfindən əsas vəsaitlərin bütün hamısından istifadə olunma dərəcəsini ümumi göstəricilər xarakterizə edir. Xüsusi göstəricilər isə təşkilatda istifadə olunan əsas istehsal fondlarının başqa-başqa formalarının işlənilməsini qiymətləndirir, həm də istehsal zamanı onların gördükləri işin müəyyən bir sahəsini səciyyəvi edir. Ümumi göstəricilər özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- FV olaraq qeyd olunan fond verimi göstəricisi;
- FT olaraq qeyd olunan fond tutumu göstəricisi;
- Əsas vəsaitlərin qənaət əmsalı (və ya onların azad olunması)

Fond verimi göstəricisi (FV) müəyyən olunarkən, müəssisələrdə istehsal olunan məhsul, iş və xidmətlərin istehsal edən müəssisə tərəfindən təyin olunan qiymətlərlə dəyərini (qısaca ƏM) təhlil dövründə istifadə edilən əsas vəsaitlərin dəyərini orta göstəricisinə (qısaca, ƏİF) bölmək lazımdır.

$$FV = \frac{\text{ƏM}}{\text{ƏİF}} \quad (4, \text{s.232})$$

Bərpa dəyərinə əsasən miqdarın orta göstəricisi kimi ƏİF-nın (əsas istehsal fondları) qiyməti müəyyən olunur. Ümumiyyətlə müəssisənin əsas istehsal fondlarına yatırılmış hər müəyyən olunmuş məbləğdən, məsələn hər yüz AZN-dən əldə etdiyi məhsul, iş və xidmətlərin miqdarını müəyyən etmək üçün fond verimi əmsalı lazım olur. Bu əmsal natural şəkildə də müəyyən edilə bilər, o halda ki, bircinsli məhsul istehsalı olsun. Və qeyd olunan göstərici təşkilatın əsas vəsaitlərdən istifadəsinin effektivliyini daha da nəzərə çarpdırır.

Digər əmsal olan fond tutumu isə əvvəlki əmsalın tam tərsi olaraq hesablanır, yəni bu dəfə də təşkilatın istifadə etdiyi əsas vəsaitlərin dəyərinin orta göstəricisini (ƏİF) istehsal olunmuş məhsul, iş və ya xidmətlərin istehsal edən müəssisədə təyin olunmuş qiymətlərlə dəyərinə (ƏM) bölmək lazım gəlir.

$$FT = \frac{\overline{\text{ƏİF}}}{\text{ƏM}} \quad (4, \text{s.234})$$

Fond verimi və fond tutumu göstəriciləri bir-birinə əks olan əmsallardır Bu əmsal isə əsas olaraq, hazırlanan məhsulun (iş və xidmətlərin) hər müəyyən olunmuş məbləğinə (məsələn yüz AZN-nə) hansı dəyərdə əsas vəsaitlərin düşdüyünü müəyyən edir. Və məhz bu göstəricinin çoxalması öz növbəsində əsas vəsaitlərin azad olunmasına (onlara qənaət edilməsinə) səbəb olur.

Əsas istehsal fondlarına qənaət edilməsi və ya onların azad olunması əmsalı isə qısaca olaraq QənƏİF olaraq qeyd olunur və bu formulla aşkarlanır:

Hesabat dövründə (faktiki olaraq təhlil aparılan dövrdə) əsas vəsaitlərin dəyəri (ƏİF₁) ilə baza dövründə müəyyən olunmuş əsas vəsaitlərin dəyərinin məhsul həcmnin indeksinə hasilinin (ƏİF₀ x J_v) fərqi tapılır.

$$Q_{\text{ənƏİF}} = \text{ƏİF}_1 - \text{ƏİF}_0 \times J_v \quad (4, \text{s.236})$$

Fond verimi əmsalının təhlil olunması ilk olaraq, bu əmsalın dinamikasının müəyyən edilməsi ilə tanınır, sonrakı mərhələdə isə artıq fərqli göstəricilərin bu əmsala təsiri aşkar olunur.

Bunlardan əlavə, fondveriminin müəyyən olunmuş əmsalı üzrə iki amilli multiplikativ modeli mövcuddur və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$FV = X\zeta_a \times FV_a = \frac{\overline{\partial i F_a}}{\partial i F} \times \frac{\partial M}{\partial i F_a} \quad (4, \text{s.237})$$

Düsturda qeyd edilmiş XÇ(a)- əsas vəsaitlərin ümumi dəyərinin tərkibində aktiv olan hissənin xüsusi çəkisidir. FV(a)- əsas vəsaitlərin məhz aktiv hissəsinin fond verimi göstəricisidir. ƏİF (a) – isə əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin təhlil olunduğu müddətdə orta dəyəri kimi bilinir, həmçinin onların ilkin dəyərinə müvafiq xronoloji şəkildə orta rəqəm olaraq hesablanır.

Fond veriminin və əsas vəsaitlərin aktiv hissəsi üzrə xüsusi çəkisinin dəyişilməsinin mövcud fond veriminin (faktiki) hesabat dövründə baza dövründə olan dərəcəsinə nisbətən ümumi dəyişilməsinə təsirini kənarlaşdırma metodlarından biri ilə tapılır.

Amillər üzrə fond veriminin təhlilinin aparılması nümunəsi isə aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 2.8

Amillər üzrə fond veriminin təhlili

Sıra sayı	Göstəricilər	Şərti işarələr	Keçən ildə	Hesabat ilində	İl ərzində dəyişilmələr (+,-)
A	B	C	1	2	3
1	Müqayisəli qiymətlərlə məhsul buraxılışı, min man.	ƏM	25800	27600	+1800
2	Əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri, min man.	ƏİF	17550	17940	+390
3	Həmçinin, əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin dəyəri, min man.	əİF _a	8730	9040	+310
4	Fond verimi əmsalı	FV	1,8006	1,8442	+0,0436
5	Əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin fond verimi	FV ₂	2,3885	2,4277	+0,0392
6	Əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi, %-lə	XÇ _a	65,5	65,14	-0,0036

Mənbə: Cədvəl Zeynalov T. Ş. “İqtisadi təhlil”

Yuxarıdakı cədvəldə göstərilmiş məlumatlara əsasən baza dövründə olan fond verimi modeli bu şəkildə müəyyən edilir:

Hesabat dövründə isə:

$$\frac{25800}{17550} = \frac{8730}{17550} \times \frac{25800}{8730}, \text{ yaxud } 1,4700 = 0,4974 \times 2,9553;$$

Fond veriminin dəyişməsinə amillərin təsirinin ölçüsünü fərq yolu ilə tapaq.
Bütün dövr müddətində fond veriminin dəyişməsi bu şəkildə olacaq:

$$1,8442 - 1,8006 = +0,0436.$$

Həmçinin, əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin xüsusi çəkisində olan dəyişmənin fond veriminə göstərdiyi təsir isə:

$$(0,6514 - 0,6550) \times 2,3885 = -0,0036 \times 2,3885 = - 0,0086;$$

Göründüyü kimi, təşkilatda təhlil olunan dövr müddətində fond verimi, əsas vəsaitlərin dəyəri üzrə hər manatına 0,0436 manat (1,8006-dan 1,8442-ə kimi) çoxalmışdır. Əsas vəsaitlərin aktiv hissəsi üzrə xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi isə fond veriminə mənfi təsir etmişdir, çünki fond veriminin ümumi həcmi 0,0086 man azalmışdır.

Təhlil aparılarkən istifadə olunan əsas vəsaitlərin effektivliyinin xüsusi göstəricisi isə aşağıdakıların təsiri ilə müəyyən olunur:

- İstismar edilən avadanlıqların hər saatına müəyyən olunan məhsul, iş və xidmətlərin dəyəri;
- İstifadədə olan avadanlığın qiymətinin vahidinə müəyyən olunmuş zaman;
- Əsas vəsaitlərin məhz aktiv qisminin ümumi dəyər həcmində istifadə olunan avadanlığın dəyərinin xüsusi çəkisi

Təşkilatda fond veriminin çoxalması ehtiyatları birbaşa əsas vəsaitlərin ümumi dəyərində avadanlıqların, həmçinin məşinlərin və bunlarla bağlı amillərin payının çoxalmasından ibarətdir.

Məhsul buraxılışının ümumi həcmnin dəyişməsinə göstərilən amillərin təsiri təcrid etmə və ya kənarlaşdırma metodlarından biri ilə aşkar edilirlər.

Təşkilatlarda fond verimi əmsalının çoxalması həmin təşkilatlarda maşın və avadanlıqların, cihazların (əsas vəsaitlərin ümumi müəyyən olunmuş dəyərində) və həmçinin bütün bunlarla bağlı göstəricilərin çəkisinin də çoxalması deməkdir. Təhlil aparıldığı zaman həm bir sıra fərqli göstəricilərin fond verimi əmsalına təsiri aşkarlanır, həm də əksinə olaraq, bu əmsalın özünün və bununla bağlı digər göstəricilərin məhsul istehsalı həcminə və onun dəyişdirilməsinə olan effekti müəyyən olunur.

Əsas vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilmənin təhlilində təşkilatdaxili ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi və onların qiymətləndirilməsi də zəruri hesab edilir. Bu prosesləri həyata keçirərkən isə bəzi iqtisadi, həm də texniki faktorlardan və ümumiləşdirici faktorlardan faydalanırlar. Məhz bu faktorlara əsas vəsaitlərin həm fond tutumu, həm də fondverimi göstəriciləri, daha sonra onların rentabellik, məhsul, xidmət istehsalının vahid manatına düşən kapital investisiyasının həcmi, inteqral, intensiv və ekstensib göstəriciləri daxildir.

Əsas vəsaitlərin rentabellik göstəricisinə gəldikdə isə, deyə bilərik ki bu göstərici təhlil və planlama prosesində əvvəlki göstəricilərdən daha artıq istifadə edilir və əsas vəsaitlərin səmərəli istifadəsini özündə əks etdirən ümumiləşdirici amil kimi hesab olunur. Rentabelliği tapmaq üçün isə ilk növbədə, bütün il müddətində əməliyyatdan alınan mənfəət həcminin əsas vəsaitlərin orta illik dəyərinə nisbətini müəyyən edib, daha sonra alınmış nisbətin 100-ə hasilini tapmaq lazımdır. Bu göstərici isə birbaşa həm məhsul, iş və xidmətlərin mənfəətlilik dərəcəsindən, həm də fondverimi əmsalından asılıdır.

Təşkilatda rentabelliğin (satış və kapital üzrə) artırılmasına səbəb olan bəzi hallar da olur. Məsələn əgər, məhsul, iş, xidmət istehsalı üzrə artım (fondverimi sayəsində) əsas vəsaitlərin məbləğinin orta illik göstəricisində olan artımı üstələyərsə.

Və məlum məsələdir ki, rentabellik məhsul, iş və xidmətlərin satılması ilə nəticələnən mənfəət və zərərə əsasən, fondverimi isə məhsul istehsalına əsasən müəyyən olunur. Bu da ona gətirib çıxarır ki, fondverimi göstəricisinin çoxaldığı halda rentabelliğin artmasına səbəb ən mühüm amil məhsul, i^o və xidmətlər

buraxılışındakı artımla onların satışındakı artımın eyni səviyyədə olmasıdır. Bu nöqteyi nəzərdən də iqtisadi faydani əks etdirən rentabellik göstəricisi, istehsalatın texnoloji yararlılığını göstərən isə fondverimi əmsalıdır.

2.4 Rabitə təşkilatlarında xərclərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Təşkilat xərclərinin təhlilinin təkmilləşdirilməsi dedikdə, xərclərin Beynəlxalq Standartlara uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Xərclərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

1. Tələbləri qarşılayan aktivlərin istehsal olunmasına, tikintisinə, əldə olunmasına məxsus borclara aid məsrəflər həmin aktivlərin müəyyən edilmiş dəyərinin bir parçasını təşkil edir. Yerdə qalan başqa borclara görə olan məsrəflər isə xərclər kimi nəzərdə tutulmalıdır.

2. Lakin adıgedən standart öhdəlik olaraq bilinməyən səhmlər ilə bağlı xərclərə şamil edilmir. (faktiki və ya fərz edilən xərc olmasından asılı olmayaraq)

Müəssisələrdə bəzi ehtiyatlar və aktivlər də mövcuddur ki, məhz onların alınması və istehsal edilməsi ilə əlaqədar borc üzrə məsrəflər təşkilatın xərclərinə aid olmamalıdır. Həmin vəsaitləri isə aşağıdakılardır:

- Bioloji aktivlər, hansı ki, bu aktivlər ədalətli dəyərlə müəyyənləşdirilir;
- Geniş miqyasda istehsal edilən və ya artıq istehsal edilmiş, həmçinin təkrar istehsala əsaslanan mal-material ehtiyatları

Ümumiyyətlə təşkilatlarda aşkarlanmış xərclər dedikdə nə nəzərdə tutulmalıdır:

- Maliyyə vəsaitləri təşkilat tərəfindən borc olaraq alındıqda müəyyən edilmiş faizlər, bununla əlaqədar başqa xərclər;
- Öz təyinatına görə istifadə edilmək, satışa çıxarımaq üçün vacib şəkildə zaman müddəti tələb edilən aktivlər

Təşkilatlara daxil edilən məsrəflərə əsas olaraq aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- Effektiv faiz metodu vasitəsilə hesablanan faiz xərcləri;
- İcarə öhdəlikləri ilə əlaqədar faiz xərcləri;

- Xarici valyuta şəklində borc alındığı zaman valyutada baş verən məzənnə (kurs) fərqləri ilə bağlı xərclər (bir şərtlə ki, bu faiz xərclərinin düzəlişi olaraq görülsün.)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz halda, yəni vəsaitlərin alınması, istehsal olunması ilə bağlı borclar üzrə tanınan məsrəflər həmin vəsaitlərin dəyərində aid olunur. Və bu məsrəflər təşkilat üçün gələcək dövrdə fayda gətirəcəyi ehtimal edilərsə və eyni zamanda dəyəri etibarlı şəkildə ölçülə bilərsə həmin vəsaitin bir parçası olaraq müəyyənləşdirilir.

Hal-hazırda təşkilatların çoxu xərclərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə artıq ənənvi metodla müqayisədə proseslər üzrə olan uçot metodunu üstün tuturlar. Səbəb isə odur ki, məhz idarəetmə konsepsiyası bu metodun əsasında dayanır, hansı ki, sözügedən konsepsiya funksiyaların və fasiləsiz hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsi kimi özünü göstərir. Bu metod özündə xərclərin idarə olunma prinsiplərini və ənənəvi metodla müqayisədə daha müxtəlif metodları birləşdirib.

Daha çox tanınan metodlara isə bunları misal çəkə bilərik:

1. Xərclərin hissələr əsasında bölüşdürülməsi (digər adla direct costing);
2. Xərclərin bütöv şəkildə bölüşdürülməsi (digər adla absorption costing)

Direkt costing metodu yalnızca dəyişən xərclərin məhsulun maya dəyərində daxil olduğunu ehtiva edir. Lakin daimi xərclər maliyyə nəticələrində əks etdirilir.

İkinci metod isə dolayı və birbaşa xərclərə bölünür. Ümumilikdə buraya birbaşa xərclərin məbləği və əsas işçilərə ödənilən əmək haqqı daxil edilir.

Amma qeyd olunan iki metodda da müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur: yəni onlar ətraflı formada dolayı xərcləri göstərmir. Buna görə də onların idarə edilməsində maneə olur. Gələcək dövrlərdə bu problemlərin daha da çoxalması ehtimal edilir, ona görə ki, təşkilatların maya dəyərində tərkibində birbaşa xərclərin həcmi azalmaqda davam edir. Lakin bu metodlarla təşkilatlarda baş verən proseslərin dəyəri üzrə qiymətləndirmə həyata keçirilə bilmir.

Qeyd edə bilərik əməliyyat və ya fəaliyyət əsaslı xərclərin proporsional şəkildə bölünməsi metodu (beynəlxalq dillə desək, Activity Based Costing) xərclərin proseslərə görə təhlil edilməsinə daha çox uyğun olur.

ABC metodu ilə təşkilatlar əməliyyatlar məcmusu şəklində nəzərdə tutulur. Təşkilatda göstərilən fəaliyyət onun cəhətlərini müəyyənləşdirir. Əməliyyatlar baş verən müddətdə resurslar istifadə edilir, daha sonra isə müəyyən bir nəticə əldə olunur. Qeyd edilən resurslar isə material, informasiya və avadanlıqlar olaraq bilinirlər.

ABC metodundan istifadə müddətində ilk öncə təşkilatda həyata keçiriləcək əməliyyatların ardıcılığı və onların siyahısı təyin edilir. Metod resursların istismarına və çətin iş əməliyyatlarının sadə tərkib hissələrinə ayrılması ilə reallaşdırılır. Təşkilatdakı prosesin dəyərinin aşkarlanması metodun mahiyyətidir. Və səhv müəyyənləşdirilmiş hesab-faktura xərclərinin bölüşdürülməsi, həmçinin, onların fəaliyyətə, funksiyaya və hər əməliyyata göstərdiyi təsir əsasında yaranır.

Metodun tətbiqi nə üçün lazımdır:

- Resurslara məxsus xərclər bölüşdürülür. Əvvəlcə resursların strukturu öyrənilir, eyni zamanda resursların hər birinin istifadə olunması ilə əlaqədar xərclərin siyahısı da təyin olunur. Daha sonra resurslara olan xərclər təyin olunur və bu resurs növlərin qruplaşdırılır: nəqliyyat, işçi heyəti, avadanlıq, ərazi.

- Məhz təşkilatda bütün resursların dəyəri xərcərin bölüşdürülməsi vasitəsilə aşkar edilir. Resursların dəyərinin təşkilatda keçirilən əməliyyatlara köçürülməsi, ancaq sonda əməliyyatların hamısının dəyərini xərc obyektləri arasında bölüşdürmək mümkün olmur.

- Xərc obyektlərinə sərf edilən mühüm əməliyyatların dəyərinin bölünməsi

- Proseslərin dəyəri əməliyyatlara sərf edilən resursların dəyərinə görə təyin olunur.

Bu metodla öyrənilən məlumatlar çoxlu sayda kalkulyasiya (xərc) metodlarından tamamilə fərqlənir. ABC metodu təşkilatlarda mövcud olan problemlərin həllinə imkan yaradır, ona görə ki, prosesli yanaşma zamanı o dolayı xərclərin ətraflı müəyyənləşdirilməsini və onların idarə olunmasını ehtiva edir.

ABC metodunun tətbiqi bir sıra təşkilatlarda xidmət istehsalına sərf olunan xərclərin müəyyən edilməsinə daha dəqiq yanaşma ilə digərlərindən fərqlənir. Bu

sistem ilk olaraq sifarişçilərlə olan qarşılıqlı əlaqələri, fərqli təsirlərin modelləşdirilməsini və bazar segmentlərini əsaslandırır.

Xərclərin uçota alınması ilə bağlı ABC sistemində 2 cür yanaşma vardır. Bu yanaşmalardan biri qərbdə tətbiq olunan yanaşmaya çox bənzərdir və burada idarəetmə və inzibati xərclər hesabat dövründə olan xərclərə aid olunur. Digərində isə qeyd olunan xərclər bütün şərtlərdə məhsulun maya dəyərinin tərkibinə aiddir. Bu sistemdə ilk öncə izlənilməsi mümkün olan xərclər müstəqil şəkildə identifikasiya edilir. Digər xərclərin isə fəaliyyət növlərinə görə xərc qrupları arasında bölgüsü aparılır.

ABC sisteminin mahiyyəti məhsul istehsalı istiqamətində istehsal fəaliyyətinin yerinə yetirilməsidir. İlk öncə resursların istismarı həyata keçirilir, resurslar isə fərqli dəyərə malik xərclərə əsaslanır. ABC sistemi istifadə olunduğu müddətdə xərclər iki etap üzrə həyata keçirilir.

Birinci mərhələ müddətində xərclərin hamısı öz aid olduqları fəaliyyət növlərinə görə uçota alınır, ikinci etapda isə xərclərin məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsi baş verir.

ABC sistemə keçilməsi üçün mühüm səbəblər isə bunlardır:

- Qeyri-maliyyə göstəriciləri, yəni dövriyyə vaxtı və satış dərəcəsi Beynəlxalq standartlarda əsas götürülür.
- Mükəmməlləşdiriləcək fəaliyyət istiqamətlərinin ABC metodundan istifadə zamanı aşkar edilməsi;
- Ümumtəsərrüfat və ümumistehsalat xərclərinin son dövrdə payının çoxalması və bu prosesin daha punktual sistem tələb etməsi;
- Maya dəyərinin hesablanması məhsulların növünə görə daha da dəqiqləşməsi.

ABC metodu bir neçə üstünlüklərinə görə başqa metodlardan fərqlənir. Bu metodda inzibati xərclərlə istifadə edilən bölgü bazaları arasında güclü əlaqə vardır. Buna görə də, xərclərin uçotu çox dəqiqliklə aparılır və ona təyin olunan qiymətlər reallıqla üst-üstə gəlir. Lakin bölüşdürmə bazaları və məhsul xərcləri ilə ümumtəsərrüfat və ümumistehsalat xərclərinin zəif əlaqəsi mövcuddur.

III FƏSİL. İQTİSADI İSLAHATLAR ZƏMİNİNDƏ RABİTƏ TƏŞKİLATLARINDA GƏLİRİN TƏHLİLİ VƏ ONLARIN ARTIRILMASI YOLLARI

3.1. Təhlilin mahiyyəti, əhəmiyyəti və informasiya mənbələri

Rabitə xidmətlərinin göstərilməsi, bu xidmətlər üzrə məhsulların satılması, əldə edilən pul gəlirləri, sərf olunan məsrəflər, mənfəətin yaranması və ondan istifadə olunması rabitə xidmətləri ilə məşğul olan təşkilatlarda təhlilin əsas obyektləri hesab edilir.

Təhlilin mahiyyəti ilk öncə həyata keçirdiyi aşağıdakı amillərlə əlaqəlidir:

- İqtisadi qaydaların əks etdirdiyi effektivliyin və onun xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmənin müxtəlif meyllərinin aşkar edilməsi;
- Təşkilatın biznes-planını hazır etmək, ən düzgün və optimal seçimi etmək, idarəedici qərarları vermək. Lakin bütün bunları, yəni, bu elmi nöqtəyi-nəzərdən təstiq olunmuş biznes-planı və digər qeyd olunanları müəyyən hallarda işləyib hazırlamaq olmaz.
- Təşkilatda müvcud olan maliyyə resurslarından və istehsal ehtiyatlarından istifadəyə qənaət olunmasına nəzarətin təşkil edilməsi, həmçinin, biznes-planların hazırlanmasına və idarəetmə qərarlarının hazırlanmasına nəzarət.
- Təşkilatların gördükləri işlərin yekun nəticələrini dəyərləndirmək (əldə olunmuş inkişaf dərəcəsi, biznes-planların hazırlanılması, müvcud resurs və imkanlardan faydalanmaq üzrə);
- Müəssisə daxilində müvcud olan ehtiyatların aşkar edilməsi, hansı ki, bunlar elm və praktikada əldə olunmuş müvəffəqiyyət və təcrübənin sayəsində təşkilatın gördüyü işlərin səmərəliliyinin artırılması zamanı istifadə olunmamış ehtiyatlardır.
- Yuxarıda qeyd olunan daxili ehtiyatlardan yararlanmaq və onlarda baş verən neqativ və mənfi halların azaldılması üçün tədbirlər həyata keçirmək.

Ümumiyyətlə iqtisadi təhlilin mahiyyəti dedikdə, iqtisadi subyektlərin (müəssisələrin, təşkilatların) göstərdikləri fəaliyyətlərinin, gördüyü işlərinin iqtisadi

cəhətdən effektivliyi, orda baş verən iqtisadi proseslər və yekun maliyyə nəticələri nəzərdə tutulur. Qeyd olunanlar müxtəlif amillər (subyektiv və obyektiv) təsiri nəticəsində müəyyənləşirlər və iqtisadi informasiya şəraitində əks olunurlar.

İqtisad elmində mühüm sahələrdən biri kimi iqtisadi təhlil hesab olunur. İqtisadi təhlil təşkilatın gördüyü işlərin dəqiq və elmi tərəfdən təstiq olunmuş tədqiqat sahəsidir. Və bu tədqiqat təşkilat tərəfindən göstərilən fəaliyyətin effektivliyini artırmaq məqsədilə həyata keçirilir.

Təşkilatda təhlilin aparılması bu kimi obyektiv amillərlə sıx şəkildə bağlıdır:

- İlk olaraq, istehsal təcrübəsinin ehtiyacları ilə;
- Daha sonra isə, iqtisadiyyatla və onun başqa-başqa qollarının inkişafı ilə

İqtisadi təhlilin inkişaf etməsi ilk öncə praktiki ehtiyacların təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu, istehsal əlaqələrinin daha da təkmil vəziyyətə gətirilməsi, istehsal əhatəsinin daha da genişləndirilməsi və məhsuldar resursların inkişafı ilə bağlı olaraq yaranmışdır.

Hər nə qədər iqtisadi təhlillə iqtisad elminin xüsusi sahəsi olan elmlərlə bir bağlılığı olmasa da, onun mühasibat uçotu ilə arasında möhkəm bağlılıq vardır. Demək olar ki, iqtisadi təhlil üçün istifadə olunan informasiya mənbəyi elə mühasibat uçotunun özü hesab olunur. Çünki iqtisadi təhlil aparılan zaman istifadə edilən məlumatların yüksək faizi, yəni 70%-i mühasibat uçotundan əldə olunmuşdur. Yerdə qalan faizi isə digər uçot növlərindən, məsələn, marketinq, statistika uçotundan əldə olunur. Danılmaz faktdır ki, məhz təşkilatların gördüklər iş və göstərdikləri fəaliyyəti birinci mühasiblər təhlil etmişlər. İqtisadi təhlil demək olar ki, təşkilatların və ya iqtisadi subyektlərin və onların struktur hissələrinin aşkarlanmasına yönəlmişdir. İqtisadi təhlil həmçinin biznes-planların hazırlanması ilə də möhkəm formada bağlıdır. Təsərrüfat ilinin axırındakı iqtisadi təhlilin yekun nəticələri gələcək dövr üçün hazırlanacaq biznes-planlar üçün bünövrə hesab edilir.

İqtisadi təhlilin əhəmiyyəti isə onun iqtisad elmləri sferasında həyata keçirdiyi funksiyalardan qaynaqlanır:

- İqtisadi qaydaların effektinin müəyyənləşdirilməsi, mövcud təşkilatda iqtisadi vəziyyətin meyil və istiqamətlərinin müəyyən olunması;

- İdarəetmə qərarlarının həyata keçirilməsi, ehtiyatlardan qənaətlə istifadə edilməsi üzrə nəzarət;
- Elm və ya texnika müvəffəqiyyətlərinin, elmi təcrübənin müəyyənləşdirilməsi sayəsində istehsalın effektivliyinin artırılması ehtiyatlarının aşkarlanması;
- Əldə olunmuş inkişaf dərəcəsi, müəyyən imkanlar əsasında təşkilat fəaliyyətinin nəticələrinin dəyərləndirilməsi;
- Təhlil zamanı aşkarlanmış resursların istifadə olunması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

İqtisadi təhlil (iqtisadi subyektlərdə, məsələn təşkilatlarda və sairədə görülən işlərin təhlili) aparılmağa başlayanda, ilk növbədə istehsala və satışa nəzər yetirilir. Ona görə ki, təşkilatın göstərdiyi fəaliyyətin ən vacib göstəricisi elə məhsul, yəni, xidmətlərin istehsal edilməsi və satışdır. Təşkilatın xərcləri, rentabellik göstəriciləri, mənfəətinin həcmi, rəqabət qabiliyyətliliyi, bazarda göstərmiş olduğu fəallığı təşkilatda istehsal olunan və reallaşdırılan xidmətlərin tutumundan, keyfiyyətindən və növündən asılıdır.

İqtisadi təhlil aparılarkən aşağıdakı məqsədlər əsas götürülür:

- Təhlil işini sonlandırmaq və həmin işi stimullaşdırmaq üçün onun göstərdiyi fəaliyyətin dəyərləndirilməsi;
- İstehsala və satışa operativ təsir göstərmək üçün iş və xidmətlərin həm istehsal edilməsinin, həm də satışa çıxarılmasının təhlili;
- İstehsal proqramının işlənilib hazırlanması və onun yerinə yetirilməsi üzrə aparılan təhlil (mövcud nəticələrin proqnozlaşdırılması məqsədilə);

Bəzi hallarda iqtisadi təhlilin nəticələri idarəetmə qərarlarının verilməsi üçün istifadə oluna bilər. Həmin hallar isə aşağıda təqdim edilmişdir:

- Sifarişlər üzrə portfelin hazırlanması;
- Artıq müəyyən olunmuş istehsal planının formalaşdırılması, daha sonra isə onun istehsal gücünə müvafiq müəyyənləşdirilməsi;
- İstehsal məsrəfləri üzrə smetanın hazırlanması;
- İstehsal güclərinin, əsas vəsaitlərin işə buraxılması üzrə, ehtiyatların təchizatı üzrə planların hazırlanması;

- Əmək ehtiyatlarına ola ehtiyacın və artmaqda olan tələbatın dəyərləndirilməsi.

Təşkilatda aparılan iqtisadi təhlil zamanı lazım olan informasiya mənbəyi isə bunlar olaraq bilinir:

- İstehsalat və onun ötürülməsi ilə bağlı operativ planlar, təşkilatda mövcud olan biznes-plan;

- “Maliyyə nəticələri (mənfəət və zərər), onlardan istifadə barəsində hesabat” və s. məlumatlar.

İqtisadi təhlil üçün ən zəruri informasiya bazası mühasibat uçotun və ondan alınan məlumatlardır. Bu informasiya mənbələrinə isə əsasən mühasibat uçotu ilə əlaqədar siyahılar (başqa sözlə registrlər də adlanır) və sənədlər daxildir. Bu sənədlərə isə aiddir: təhvi-təslim ilə bağlı qaimə sənədləri, ayda məhsul buraxılışının həcmi əks etdirən cədvəllər, xidmətlərin göstərilməsi, məhsulun göndərilməsi ilə bağlı qaimələr, anbar uçot və rəqələri, hesab-fakturalar.

İqtisadi təhlil aparılan müddətdə lazım olan ilkin sənəd təsərrüfat müqavilələri hesab olunur, hansı ki, onlar məhsul, iş yaxud xidmətlərin sifarişçiləri ilə bağlanır. Bunlara məhsul, iş və xidmətlərin nomenklaturası, onların keyfiyyəti, qiyməti, həcmi, qablaşdırılması, göndərilmə qaydaları, müqavilənin məbləği, göndərilməsi müddəti və ya çatdırılması şərtləri, hesablaşmalar, şərtlərə əməl olunmadığı hallarda sanksiya və ya cərimələr barəsində informasiyalar aiddir.

Müəyyən müddət ərzində təşkilatın gəlir və xərclərinin dəqiqliklə aşkarlanması, onların istehsal olunan iş və ya xidmətlərin maya dəyərinin tərkibinə daxil edilməsi, satılmasından əldə olunan mənfəətin bir hissəsinin əlavə dəyər vergisinə aid edilməsi, təşkilatın mənfəətinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, həmçinin, mənfəət vergisinin də dəqiq hesablanaraq vaxtında büdcəyə ödənilməsi və bu məqsədlə vacib olan əməliyyatların uçot hesablarında və ya siyahılarında (registrlərində) əks etdirilməsi iqtisadi təhlilin əsas informasiya mənbələrindən hesab olunur.

Qeyd olunanlardan əlavə iqtisadi təhlilin informasiya mənbələrinə biz bunları da əlavə edirik:

1. hüquqi-normativ sənədlər (normativləri tənzimləyən sənədlər, qanunvericilik);

2. uçot məlumatları (statistika uçotu, vergi uçotu və bunların hesabatları, mühasibat uçotu, maliyyə hesabatları, analitik və sintetik uçot üzrə siyahı (registrarlar), seçmə uçot informasiyasına aid olan mühasibat balansı, kassa sənədləri, ümumi gəlirlərlə bağlı hesabat, pul vəsaitləri və onların hərəkəti ilə bağlı hesabat);
3. qeyri-uçot məlumatları (uçotdan kənar məlumatlar) (təşkilat müqavilələri, vergi üzrə yoxlama materialları, izahedici qeydlər);
4. analitik informasiya (təhlil aparılan təşkilatda maliyyə vəziyyətinin təhlili, başqa təhlillərin proqnozu ilə faktiki informasiyanın müqayisə edilməsi, əvvəlki illərdə başqa rabitə təşkilatlarının məlumatları ilə təşkilatın son hesabat göstəricilərinin müqayisə olunması və s.)

İqtisadi təhlil təşkilatın göstərdiyi fəaliyyəti, həmçinin, onun vəziyyəti ilə bağlı faktların bir araya yığılmasını və dəyərləndirilməsini səciyyələndirir. Bu fəaliyyət növü istifadəçilər üçün maliyyə hesabatlarında mövcud ola biləcək saxta və ya düzgün olmayan informasiyanı, başqa sözlə desək, informasiya riski ilə bağlı ehtimalı mümkün qədər aşağı salmağa yönləndirilmişdir.

3.2 Gəlirin tərkib və strukturunun təhlili

Rabitə təşkilatlarında xidmətlərin satışından əldə olunan gəlirlər yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Və təşkilatlarda işlənməsi üçün təstiqlənmiş Hesablar planında 601 No ilə qeydə alınmış “Satış” hesabında gəlirlərin uçotu aparılır. Rabitə təşkilatlarında müəyyən tariflər mövcuddur hansı ki, təşkilatlar məhz bu tariflər əsasında istehsalat dövriyyəsinin sona çatıb-çatmamasından asılı olmadan digər müəssisələrdən, həmçinin əhalidən gəlir əldə edirlər və bu gəlirlərin əldə olunması mühasibatlıqda aşağıdakı müxabirləşmə ilə əks olunur:

172 No_lı “Asılı təşkilatların uzunmüddətli debitor borcları”, 212 No_lı “ Asılı təşkilatların qısamüddətli debitor borcları” hesablarının “Rabitə xidmətlərinə görə müştərilərlə hesablaşmalar” subhesabının debetinə yazılmaqla, 601 No_lı “ Satış”

hesabının isə “Rabitə vəsaitlərinin istifadəsindən əldə olunan gəlir” subhesabının kreditinə yazılmaqla (bununla təqdim olunan xidmətin dəyəri müəyyənləşir).

Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi rabitə sahəsində göstərilən xidmətlər və görülən işlər mövcud tariflərə uyğun olaraq hesablanılır və təşkilatın gəliri kimi bilinən bu məbləğ hüququ və ya fiziki şəxslər tərəfindən ödənilir. Rabitə təşkilatlarının təqdim etdiyi xidmətlərdən yararlanan istifadəçilər(müştərilər) həm vətəndaşlar, həm də digər təşkilatlar ola bilərlər. Bu müştərilər iki növdə qruplaşdırılır:

1. Bu növə o müştəriləri aid edirlər ki, onlar təşkilatların göstərdiyi xidmət müqabilində ödənişləri məhdudlaşdırılmış və ya məhdudlaşdırılmamış çek kitabçaları vasitəsilə, nağd ödəniş yolu ilə, ödəniş tapşırığı əsasında (aksept olunmuş) ödəyirlər.

2. Digər növ istifadəçilər isə rabitə xidmətlərinin demək olar ki, hamısından yararlanan və ödənişləri nağdsız qaydada aparan istifadəçilərdir. Bu istifadəçilər isə öz növbəsində həm digər təşkilatlar, həm də əhali ola bilər.

Rabitə sahəsində olan təşkilatların hamısı (istehsalat dövryyəsinin başa çatmış və ya çatmamış olan) yuxarı müəssisələrlə hesablaşan zaman tarif gəlirinə görə iki qrupa ayrılır, hansı ki, birinci qrup təşkilatların tarif gəliri olduğu halda, ikinci qrup təşkilatın isə tarif gəliri olmur. Bu nöqtəyi-nəzərdən qeyd olunan təşkilatların maliyyələşmə mənbələri də fərqlidir. Birinci qrupa aid olan təşkilatların işi istifadəçilər (müştərilər) ilə olur və onlar öz xidmətləri əvəzində müəyyənləşdirilmiş tariflərə görə həmin müştərilərdən ödəniş alırlar. İkinci qrup təşkilatlara gəldikdə isə onların iş prinsipi birbaşa birincidən fərqlənir. Belə ki, onlar rabitə vəsaitlərinin(rabitə qovşaqları, kabellər, onların magistralları və s.) qorunub saxlanması, həmçinin inkişafı, poçt daşınmaları ilə məşğul şöbələr arasında və ya digər poçt bölmələri arasında rabitə xidmətlərinin bərpası, yaxud emal olunması işlərinə baxırlar. Göründüyü kimi, onların işi birbaşa istifadəçilər ilə deyil.

Gəlirlər birbaşa satışla əlaqədar gəlirlər və qeyr-satışla əlaqəli gəlirlər olaraq iki cür qruplaşdırılırlar. Satış vasitəsilə əldə olunan gəlirlər o gəlirlər hesab edilirlər ki, onlar hüquqi formada təşkilatların özlərinin fəaliyyətindən əldə edilən gəlir

olsunlar. Bu gəlirlər birbaşa müəssisələrin göstərdiyi xidmətlər və fəaliyyətlə bağlıdır. Satış vasitəsilə əldə olunan gəlirlər müvafiq olaraq, sifarişçilərin razılığı əsasında müəyyən olunmuş gəlirlərdir.

Qeyri- satış yolu ilə əldə olunan gəlirlər isə satış prosesi ilə qəti şəkildə bağlı deyil. Bu gəlirlər müəssisələrin mənfəətinə daxil olmaların cəmini ehtiva edir, hansı ki, o daxilolmalar gəlir kimi müəyyən olunmurlar.

Azad bazar iqtisadiyyatı olan dövlətlərdə iqtisadiyyat tək cə istehsal olunan məhsul və xidmətlərin satışı, qiymətləri və onlardan əldə olunan gəlirlərdən deyil, həmçinin təqdim olunan fəaliyyət istiqamətləri üzrə xidmət tariflərindən də xeyli dərəcədə asılıdır. Tariflərlə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlərə misal olaraq isə tarif qiymətlərinin endirilməsi, xidmətlər üzrə tariflərin tənzimlənməsi və bu sferada qiymət taktikasının reallaşdırılması və s. göstərilə bilər ki, bunlar da gəlirin formalaşmasında əsas rol oynayır.

Təşkilat gəlirlərinin tərkibini araşdırdıqda ilk növbədə onun mahiyyətini müəyyənləşdirməliyik. Belə ki, gəlirlər iqtisadi faydanın artması deməkdir. Bu fayda isə aktivlərin əldə olunmasına, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və ödənişinə görə müəssisələrin kapitalının çoxalması reallaşdırır.

Təşkilatların göstərdikləri xidmətlərin və ya fəaliyyətin xüsusiyyətlərindən, eyni zamanda fəaliyyətin istiqamətlərindən, təyinatından və reallaşdırılmasından asılı vəziyyətdə gəlirlər bu şəkildə təsnifatlaşdırılırlar:

1. Əməliyyat vasitəsilə əldə olunan gəlirlər;
2. Adi fəaliyyət tiplərindən əldə olunan gəlirlər;
3. Satışdan əlavə alınan gəlirlər;
4. Fövqəladə təyin olunmuş gəlirlər

İndi isə bu gəlir növlərinin ayr-ayrılıqda tərkibinin təhlilinə nəzər yetirək:

Adi fəaliyyət tiplərinə əsasən alınan gəlirlər özündə işlərin həyata keçirilməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən və satışından əldə olunan mədaxil məbləğini, daxil olmaları ehtiva edir. Qeyd olunan mədaxil məbləği isə pul şəklində hesablanır və mühasibat uçotuna daxil edilir. Hesablandığı zaman isə debitor borclarının cəminə,

həmçinin əmlak daxil olmalarının və pul vəsaitlərinin kəmiyyətinə bərabər götürülür.

Əməliyyat gəlirlərinin tərkibinə daxil edilən gəlir təsnifatı isə aşağıdakı şəkildə təqdim olunur:

a) Təşkilat vəsaitlərinin ödənişli şəkildə müəyyən edilmiş müddətə (müvəqqəti şəkildə) istifadə edilməyə və ya sahibliyə verilməsi nəticəsində gələn gəlirlər;

b) İnnovasiyalar, ixtira və ya yeni kəşflər, həmçinin potensial, əqli mülkiyyətin başqa formaları əsasında yaradılmış hüquqların ödənişli şəkildə təqdim olunması ilə bağlı əldə olunan gəlirlər;

c) Başqa müəssisələrin nizamnamə kapitalında iştirak payının olması ilə bağlı gəlirlər (bura qiymətli kağızlardan əldə olunan faiz məbləğləri və başqa gəlirlər aiddir) və müəssisənin birgə göstərdiyi fəaliyyəti fəaliyyəti əsasında əldə edilmiş gəlir məbləği (şərik olma ilə əlaqədar müqavilə vasitəsilə);

d) Əsas istehsal fondlarından, xarici valyuta istisna olmaq şərtilə pul vəsaitlərindən başqa digər məhsul və xidmətlərin satılmasından əldə edilən gəlirlər;

e) Başqa təşkilatlara pul vəsaitləri borc olaraq istifadə edilməsinə görə verilməsi nəticəsində götürülən faizlər və həmçinin pul vəsaitlərinin yığılıb saxlanılması üzrə alınan faizlər (məsələn bankda və s.)

f) başqa əməliyyatlardan əldə olunan gəlirlər.

Satışdan kənar olaraq alınan gəlirlərə isə aşağıdakılar aiddir:

a) Müftə şəkildə (əvəzi ödənilmədən), həmçinin, bağışlanma yolu ilə əldə olunmuş vəsaitlər;

b) Müəssisələrə vurulmuş zərər və ya ziyanın ödəniləsi şəkildə daxil olanlar;

c) Müqavilə şərtlərinə əməl olunmadıqda peniya, cərimə ödənişləri şəkildə daxil olan gəlirlər;

d) Hesabat dövründə müəyyən edilmiş əvvəlki illərin gəlirləri;

e) valyuta kursunda olan fərqlər;

f) iddia vaxtı qurtarmış deponent və kreditor borc ödənişləri;

g) aktivlərin, vəsaitlərin əlavə olaraq yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ödəniş məbləği;

ə) Satışdan kənar hesablanan başqa gəlirlər.

Fövqəladə gəlirlərə isə aiddir:

a) Təşkilatların göstərdiyi xidmətlər zamanı baş verə biləcək fəvqəladə hadisələrin nəticəsi olaraq bilinən daxilolmalar;

b) İstifadə edilmək üçün artıq faydalı ola bilməyən və eyni zamanda bərpa oluna bilməyən vəsaitlərin silinməsi nəticəsində yerdə qalmış maddi sərvətlərin həcmi;

c) Sığortaya edilən ödəniş məbləğləri

Sifarişçilərə rabitə xidmətlərinin satılması və bundan alınan pul gəlirlərinə diqqət yetirək:

- Sifarişçilərin istəyi ilə hazırlanan və müqavilə ilə satılan xidmətlərin dəyəri;
- Rabitə xidmətlərinin satılmasından alınan komission mükafatların həcmi, hansı ki, dəyəri rabitə təşkilatlarının ya kassasına, ya da hesablaşma hesabına yatırılmaqla sifarişçiyə satılan rabitə xidmətlərindən əldə olunur;
- Ölkə daxilində xaricilərə göstərilən rabitə xidmətlərinin dəyəri;
- Məsləhət və yaxud informasiya verilməsi ilə əlaqədar xidmətlərin dəyəri;
- Sifarişçilərə göstərilən əlavə xidmətlər və onların dəyəri.

Cədvəl 3.1

Əhaliyə göstərilmiş xidmətlərin dəyəri

	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	978,035	1,038,048	1,045,362	993,323	942,845
Poçt	15,854	17,344	19,142	20,931	24,119
sənədli elektrik rabitəsi	444	459	425	471	520
şəhərlərarası və beynəlxalq telefon rabitəsi	36,404	15,729	12,315	10,724	9,133
beynəlxalq danışıklardan	4,844	4,083	2,698	2,212	1,691
şəhər-kənd telefon rabitəsi	38,772	39,598	44,019	45,579	45,675
şəhər telefon rabitəsi	32,141	32,873	36,275	37,682	37,600
kənd telefon rabitəsi	6,631	6,725	7,744	7,897	8,075
radiator, teleradio yayımı və peyk rabitəsi	7,842	12,837	13,284	14,359	13,270
naqilli səs yayımı	2.1	0.9	0.2	0.0	0.0
mobil telefon rabitəsi	831,703	876,715	882,703	841,027	794,210
Internet	35,193	45,839	46,323	47,403	52,625

digər xidmətlər	11,821	29,526	27,151	12,829	3,293
-----------------	--------	--------	--------	--------	-------

Mənbə: Cədvəl Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əhaliyə göstərilən xidmətlərin dəyərinə görə ən yüksək pay mobil telefon rabitəsinə, ən aşağı pay isə naqilli səs yayımına məxsusdur və getdikcə azalaraq, 2016-cı ildə artıq 0-a enmişdir. Dəyəri hər il artaraq davam edən xidmət növü isə internet xidmətləri, poçt xidmətləri, daha sonra isə sənədli elektrik rabitəsi olmuşdur. 2011-ci illə müqayisədə 2015-cı ilədək xidmətlərin dəyəri hər il çoxalaraq 189.001 min man artım qeyd olunmuşdur. Ancaq 2016-cı ildə azalma müşahidə olunmuşdur.

3.3. Gəlirin dəyişməsinə təsir edən amillərin təhlili

Rabitə xidmətlərini göstərən təşkilatların bu xidmətlər üzrə aldıkları gəlirlərin dəyişməsinə xarakterizə edən nisbi göstəricilərə əsasən, ayrı-ayrı mülkiyyət növlərinə aid olan rabitə müəssisələrinin hüquqi şəxslərə təqdim etdikləri rabitə xidmətləri ilə bağlı müəyyən edilən tarif göstəriciləridir (indeksləridir). Rabitə xidmətləri ilə əlaqədar tarif indeksləri müəyyən edilərkən (hüquqi şəxslərə) təqdim olunan xidmət çeşidlərinin tarifləri mütləq şəkildə nəzərə alınır.

Rabitə xidmətlərinin bütün çeşidləri üzrə faktiki tarif qiymətlərini hesablamaq üçün (hesabat və baza dövründə) dəyər indikatorlarının cəminin, miqdar indikatorlarının cəminə olan nisbəti hesablanılmalıdır. Məsəl üçün deyə bilərik ki, elektron şəkildə məlumatların ötürülməsi üzrə xidmətdən gələn gəlirin həcmi 6 milyon AZN, göstərilmiş xidmətlərin miqdarı isə 300-dür. Bu halda, göstərilən xidmət vahidinə düşən məbləğ (qiyməti) 20 000 AZN olaraq hesablanır (6000000 : 300).

Bazis və hesabat dövrlərində müəyyənləşdirilən orta tarif qiymətləri b düsturla tapılır (rabitə təşkilatlarında təqdim olunan müəyyən xidmət tipinin faktiki tarif qiymətinə görə):

$$\bar{P} = \frac{\Sigma P}{k} \quad (4, s.382)$$

Düstura görə göründüyü kimi tariflərin orta qiyməti bərabərdir rabitə xidmətləri üzrə alınan məcmu gəlirlər bölünsün xidmətlərin həcminə.

Gəlirlərin dəyişməsinə təsir göstərən amillərə aşağıdakıları misal çəkmək olar:

- a. məhsulların çeşid və strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- b. məhsul həcmnin çoxaldılması;
- c. Kalkulyasiya maddələri yaxud xərc elementləri üzrə, həmçinin məsuliyyət mərkəzləri üzrə məhsulların maya dəyərinin aşağı salınması;
- d. Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin yüksəldilməsi;
- e. Məhsulların mənfəətliliyinin artırılması;
- f. Rentabellik səviyyəsinin qaldırılması
- g. Marketing fəaliyyətinin düzgün qurulması;
- h. Qiymət siyasətinin düzgün tətbiqi;
- i. Məhsul çeşidinin artırılması

Gəlirlərin dəyişməsinə təsir edən əsas amillərdən biri də istehsal edilən məhsulun (mal və ya xidmətlərin) keyfiyyətidir. Həmçinin, qeyd edə bilərik ki, məhsulların keyfiyyətini müəyyənləşdirən ümumiləşdirici göstəricilər mövcuddur. Bu göstəricilərə daxildir:

- Ölkədə birinci dəfə hazırlanan mal və xidmətlərin məhsulun ümumi həcmində müəyyən edilmiş xüsusi çəkisi;
- Yeni məmulatların məhsulun ümumi həcmində aşkarlanmış xüsusi çəkisi;
- Beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət normalarına müvafiq sertifikatlaşdırılmış məhsulların(mal və xidmətlərin) məhsulun ümumi həcmində xüsusi çəkisi;
- Milli standartlara müvafiq sertifikatlaşdırılmış mal və xidmətlərin məhsulun ümumi həcmində aşkarlanmış xüsusi çəkisi;

Gəlirlərin amilli təhlili zamanı isə aşağıdakı cədvələ diqqət yetirək:

Cədvəl 3.2

Gəlirlərin amilli (faktorlu) təhlili

Sıra sayı	Göstəricilər (min man)	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşmalar	
				Mütləq rəqəmlə	Faizlə, %
	1	2	3	4	5

1	Satışdan əldə edilən gəlirlər	36500	49100	12600	34,5
2	Alınmalı faizlər	5400	7000	1600	29,6
3	Digər təşkilatlarda iştirak etməkdən alınan gəlirlər	-	-	-	-
4	Digər əməliyyat gəlirləri	4400	5400	1000	22,7
5	Satışdankənar gəlirlər	900	1000	100	11,1
6	Digər gəlirlər	750	810	60	8
7	Cəmi gəlirlər	47950	63310	15360	32

Mənbə: "Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat"

Cədvəldən göründüyü kimi əvvəlki ildə təşkilatın bütün mənbələrdən əldə etdiyi gəlirlərin məbləği 47950 min man, hesabat ilində isə 63310 min man olmuşdur. Mütləq kənarlaşmanın məbləği isə 15360 min man, və yaxud 32% təşkil etmişdir.

Gəlirlərin artmasına səbəb olan satışın həcmnin artmasına isə məhsulun fərqli növlərinin xüsusi çəkisinin məhsulun ümumi həcmində artması və onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi şərait yaradır. Bu da o deməkdir ki, məhsula tələbatın çoxalmasına və satış qiymətlərinin artırılmasına məhz məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi səbəb olur. Mal və xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasının satışdan əldə olunan mənfəətə (Msat) və satışın ümumi həcminə (SÜH) təsiri isə bu şəkildə tapılır:

$$SÜH = V_1 \times (Q_1 - Q_0);$$

$$M_{sat} = V_1 \times (Q_1 - Q_0) - V_1 \times (MD_1 - MD_0), \quad (4, s.390)$$

Düsturda qeyd edilmiş V_1 keyfiyyəti yüksək olan məhsulun satış həcmi göstərir. Q_0 və Q_1 -ə gəldikdə isə onlar məhsulun keyfiyyətinin artırılmasına qədər və ondan sonrakı qiymətidir. MD_0 və MD_1 isə uyğun olaraq yenə də məhsulun keyfiyyətinin artırılmasına qədər və ondan sonrakı müəyyən olunmuş maya dəyəridir.

Məhsulun sortlar və ya növlər ilə qiymətləndirildiyi halda, həmin məhsulun dəyişilməsinin onun satışından əldə olunan mənfəətə və satışın həcminə təsirini yuxarıda qeyd olunmuş düsturlar vasitəsilə tapmaq olur. Burada nəzərdə tutmaq lazımdır ki, MD_0 və MD_1 , Q_0 və Q_1 müvafiq şəkildə məhsul sortlarına əsasən məhsul vahidinin baza və faktiki (hesabat) strukturuna müvafiq orta maya dəyəri və qiymətləridir.

İstehsal prosesinin yerinə yetirilməsi və onun təşkili üzrə keyfiyyəti istehsal olunan zay məhsul ifadə edir. Zay məhsul öz xüsusiyyətlərinə görə göstərilmiş tələblərə uyğun gəlməyən, həmçinin, birbaşa olaraq öz təyinatına uyğun istifadəyə yararsız hesab edilən məhsullar kimi nəzərdə tutulur və təşkilat gəlirlərinin azalmasına səbəb olur.

İstehsalın təşkili və texnologiyası üzrə sahə xasələrini nəzərə almaqla zay məhsulun səbəblərini təsnif etmək olar. Hər hansı sahə üçün yararsız məhsulların olmasına görə ən çox ortaq olan səbəblər bunlardır: nasaz olan alətlərin, qurğuların və ya avadanlıqların istifadəsi, işçilərin ixtisas dərəcəsinin aşağı olması, istehsal texnologiyasının sıradan çıxması, texniki sənədlərdə səhvlərin aşkarlanması, keyfiyyətsiz materialların istismarı, nəzarət-ölçü qurğularının nasazlığı və ya yetəri qədər olmaması və s.

Təşkilat gəlirlərinin dəyişməsinə təsir edən amillərdən biri isə marketinq fəaliyyəti və onun düzgün qurulmasıdır. Bu fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı amillərin nəzərə alınması zəruridir:

- hazırki bazarda tələbatın öyrənilməsi və tələb üzrə elastikliyin təhlili;
- Mövcud təşkilatın bazar payının və ümumi şəkildə bazar tutumunun qiymətləndirilməsi;
- Məhsul sortları üzrə portfelin və qiymət siyasətinin müəyyənləşdirilməsinin təhlili;
- Məhsul üzrə rəqabət qabiliyyətinin təhlili

Digər amilə isə bazarın tutumunu misal göstərə bilərik. Konkret vaxt dövründə məhsul çeşidinin satışı üzrə həm dəyər, həm də natural formada məcmu həcmi bazar tutumunu ifadə edir. Potensial bazar tutumunun müəyyən edilməsi üçün bu göstəricilərdən istifadə olunur:

1)Potensial alıcıların (sifarişçilərin) dairəsinin aşkarlanması;

a)Ən vacib topdan satış üzrə alıcıların həmin məhsula qarşı tələbatının öyrənilməsi;

b)Satışın nəticələrinin bazara aid edilməsi yolu vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi və ən tipik ərazidə ilk satış həcmnin modelləşdirilməsi;

Ümumilikdə gəlirlərin dəyişməsi daxili və xarici amillərin təsiri ilə bağlıdır. Daxili amillərə misal olaraq, maddi həvəsləndirmədə, idarəetmə sistemində, istehsalın təşkilində olan nöqsanları, təşkilatda olan avadanlıqların pis vəziyyəti, onların boşdayanmalarını, elektrik enerjisinin çatışmazlığını, baş verən qəza hallarını, aşağı istehsal mədəniyyətini qeyd etmək olar. Xarici amillərə isə bəzi məhsul növlərinə tələbatın dəyişilməsini, bazar konyukturasını, maddi-texniki təminat şəraitini, təşkilatdan asılı olmayan səbəblərə görə onun istehsal güclərinin vaxtında istifadəyə verilməməsini misal çəkə bilərik.

3.4 Rabitə təşkilatlarında gəlirin artırılması yolları metodikası

Rabitə təşkilatlarında gəlirlərin artırılması üçün bir neçə yollar nəzərdən keçirilə bilər. Bunlara əsas olaraq, bədxərcliyə yol verməmək (resurslara qənaət edilməsi), əməyin daha da təkmilləşdirilməsi, müasir texnologiyalardan istifadə və yeni layihələrin həyata keçirilməsi və s. aiddir.

Qeyd etmək olar ki, beynəlxalq və ya şəhərlərarası telefon ödənişləri, sabit şəbəkə telefonları üçün müəyyən olunmuş ödənişlər və başqa xidmətlər üzrə tarif dəyişikliyi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi, həmçinin, daha çox sayda abunəçilərin cəlb olunması ilə əlaqədar reklam xarakterli tədbirlərin görülməsi gəlirlərin artırılması sahəsində atılan zəruri addımlardandır.

İndi isə gəlirlərin artırılması məqsədilə həyata keçirilmiş olan yeni layihələr və yeniliklərə nəzər yetirək. İlk növbədə bura, son illərdə rabitə sferasında qarşıya məqsəd olaraq qoyulan işlərin uğurla həyata keçirilməsini, xidmətlər üzrə keyfiyyətin artırılmasını, elektron xidmət yayımının əhatə dairəsinin daha da genişləndirilməsini, rabitə sferasında dövlət iqtisadiyyatı və onun tənzimlənməsi formasının müasir dövrün standartlarına uyğunlaşdırılması, effektivliyin və səmərəliliyin çoxaldılması, idarəetmə strukturunun daha da təkmil vəziyyətə gətirilməsi məqsədilə tədbirlərin görülməsini və s. aid edə bilərik.

Ölkəmizdə rabitə sferasının inkişaf etdirilməsi, yəni, əhəlinin rabitə xidmətləri ilə təminatının keyfiyyət baxımından daha da yaxşılaşdırılması, rabitə üzrə

infrastrukturun daha müasir vəziyyətə gətirilməsi və onun müxtəlif qollara ayrılması, innovativ sahibkarlıq növünün inkişaf etdirilməsi və yeni xidmət növlərindən sayılan elektron xidmətlərin yayılması üzrə əhatə dairəsinin genişləndirilməsi sahəsində işlərin görülməsi təşkilatlara daha çox gəlir əldə etməyə imkan yaradır.

Yeni texnologiya hesab edilən GPON texnologiyası xidmətlərin yayımının genişləndirilməsi məqsədilə minlərlə evlərə optik kabellər çəkmək imkanı yaratmışdır ki, bu layihə ilə artıq təşkilatlar və əhali əvvəlkinə nisbətən daha yüksək sürətə malik internet xidmətlərindən yararlanmaq imkanına malik olacaqlar.

Beynəlxalq Kommunikasiya Sisteminin (IP bazalı) istifadəyə verilməsi, hansı ki bu sistem rabitə xidmətlərinin fasiləsizliyini təmin edir və beynəlxalq səviyyədə səs trafikini göstərən keyfiyyət amillərini artırır. Birbaşa şəkildə bağlantı kanalları yaradılır və bu kanallar da demək olar ki, beynəlxalq səviyyədə olan operatorlar içərisində ən son siqnallaşma sisteminin tətbiqi və ən müasir texnologiya üzərindən yerinə yetirilir.

Beynəlxalq səviyyədə istifadə edilən internet kanallarının həcmi artırmaq və region və ya qonşu dövlətlərə ixrac etmək də gəlirin artırılması yollarına aiddir. Belə ki, indiki dövrdə ölkəmiz trafikini göndərilməsi sahəsində region dövlətləri arasında tranzit funksiyasına malikdir.

Həmçinin, telekommunikasiya xidmətləri üzrə əhali təminatını artırmaq üçün az müddət ərzində optik kabel zolaqlarını quraşdırılması, EATS adlı müasir və yeni qurğunun təşkil olunması, daxili xətt şəbəkəsinin istismara verilməsi də gəlir artıran tədbirlərə daxildir.

Naqilsiz texnologiya üzrə pilot layihənin həyata keçirilməsi, təzə elektron formalı ATS-lərin istifadəyə verilməsi və bunlarda genişləndirmə işlərinin görülməsi, fiber-optik kabellərin daha da artırılması, təhlükəsi olmayan internet mühitinin yaradılması, bir sıra regionlarda şəbəkələr üzrə yenidənberpa layihələrinin hazırlanması da bu yöndə zəruri xarakter daşımaqdadır.

Dövlət ərazisində fəaliyyətdə olan bir çox müəssisələr, idarə və təşkilatların istifadə etdiyi informasiya resurslarına, internet trafikinə, internet şəbəkəsinə və ya serverlərinə, həmçinin, respublikanın ümumi şəkildə istifadə etdiyi internet trafikinə edilmiş virtual hücumların, kiberhücumların və digər zərərli halların aradan qaldırılması məqsədilə göstərilən fəaliyyətlər və görülən işlər də gəlirlərin artırılması üçün bir qol hesab olunur.

Milli ehtiyatların artırılması, yeni saytların hazırlanması, poçt üzrə xidmətlərin keyfiyyət baxımından inkişaf etdirilməsi, poçt-maliyyə xidmətlərinin yerinə yetirilməsi üzrə infrastrukturun çoxaldılması, informasiya yayımı üzrə həm əhatə dairəsinin, həm də keyfiyyətin artırılması ilə (məsələn televiziya kanallarının HD formatda yayımını reallaşdırmaq, daha müasir növ sayılan rəqəmsal yayımın həyata keçirilməsi) bağlı tədbirlərin görülməsi də gəlirlərin artırılmasına şərait yaradır.

“Data Mərkəzi” adlı layihənin də həyata keçirilməsi də öz növbəsində həm hüquqi, həm fiziki şəxslərə, həm də dövlət qurumlarına yerləşdirmə, hesablama, şəbəkə və yaddaş xidmətlərini özündə birləşdirən bulud texnologiyası xidmətlərinin göstərilməsini nəzərdə tutur.

ATS-lərin ən yeni və müasir növü kimi bilinən SMART-AX adlanan və çoxşaxəli xidmətlər suna bilən ATS-lərin tətbiq olunması, hansı ki, bu avadanlıqlar da göstərilən xidmətlərin abunəçilərə daha da yaxın edilməsi, həmçinin, xidmətlərin keyfiyyətcə artırılmasını təmin edə bilər.

Qeyd edə bilərik ki, gəliri artırmanın əsas yollarından biri, hətta ən önəmlisi də artıq xərclərin edilməməsi, bədxərcliyə yol verməmək, qənaətçiliyə əməl edilməsidir. Yəni, təşkilat öz xərclərini azaltmaqla gəlirlərinin artırılmasına nail ola bilər. Xərclərin azaldılması üçün edilən yeniliklərdən isə SİP trunk (Session Initiation Protocol) adlandırılmış yeni rabitə növünü nümunə göstərmək olar. Bu ən son kəşf edilmiş müasir rabitə növü, demək olar ki, telefon xəttinin virtual forması olaraq bilinir. Təşkilatların idarəçiliyində xərclərin azalmasını təmin edən bir texnologiya hesab olunur və səs siqnallarının ötürülməsində istifadə edilə bilən protokol növüdür. Real zaman ərzində iki və üç nöqtə arasında səsli və ya

görüntülü bağlantı yarada bilən bir vasitəçidir. Başqa sözlə desək ikili və ya çoxşaxəli bağlantı yaradan bir texnologiyadır, hansı ki, birdən daha artıq tərəflərin seanslarını eyni zamanda həm yarada bilir, həm də sonlandıra və ya dəyişdirə bilir. Bu bağlayıcı vasitəsilə istifadə edilən telefon xəttinə N qədər kanal bağlamaq mümkündür. Bu da öz növbəsində beynəlxalq və ya yerli zənglər edə bilməni təmin edir. Təşkilatda əgər bu bağlantı növü varsa, onun mövcud olan sistemi üzərindən heç bir vaxt məhdudiyəti olmadan eyni vaxt müddətində kənara zəng etmək mümkündür. Bu texnologiyanın ödənişi əslində təşkilatın idarəetmə ehtiyaclarına görə dəyişir. Lakin bunun məhz elə bağlantı xərclərini azaltmaq üçün yaradıldığını nəzərə aldıqda, onun ödənişlərinin mövcud olan sabit telefon xidmətlərindən istifadə üzrə ödənişlərdən daha aşağı olduğunu bilmiş oluruq.

Rabitə xidmətləri üzərindən gəlirin artırılmasına səbəb ola biləcək digər yeni texnologiyaya isə CDMA xidmətini misal gətirə bilərik. Xidmətin adı isə “Code Division Multiple Access” kimi tanınır. Bu xidmət ən son cihazlarda (məsələn iPhone cihazlarında) fəaliyyət göstərə bilir. Ümumilikdə, istehlakçılara mobil telefon cihazları üçün əsas təqdim edilən və hər kəsə məlum olan sistem GSM sistemidir hansı ki, adı “Global System for Mobile” kimi tanınır və bu sistemlə işləyən telefonlar üçün SİM kart mütləqdir. SİM kart olmadan GSM cihazlar internetə giriş əldə edə bilmirlər. Bağlantı üçün lazım olan informasiya həmin kartda mövcuddur. CDMA isə ən müasir mobil bağlantı texnologiyasıdır. Bu sistem sayəsində iPhone mobil cihazları ilə istənilən yerdə telefonda olan SİM kartlar vasitəsilə, həmçinin sanki kabelli telefonmuş kimi tutan şəbəkə vasitəsilə də bağlantı əldə etmək mümkündür. Bu sistemli telefonlarda isə SİM kartın olması vacib deyil. Beləliklə, istifadəsinə icazə verdiyi bütün digər telefon cihazlarının siyahısını CDMA daçıyıcıları özündə tutur. Cihazlar elektron seriya nömrəsinə əsasən izlənməkdədir, məhz bu səbəbə görə SİM karta ehtiyac yoxdur. CDMA sistemli telefonlar qoşulduqdan sonra şəbəkəyə birbaşa olaraq bağlanılır.

Satışın həcmnin artırılması gəlirlərin artmasına səbəb olur. Bunun üçün bir sıra üsullar aşağıda qeyd olunmuşdur:

1. Marketing strategiyasını artırmaq

Satışı artırmağın ən təsirli yollarından biri marketinq siyasətini gücləndirməkdir. Düzdür, biz qeyd edirik ki, gəliri artırmaq üçün ilk növbədə satışı çoxaltmalıyıq, lakin kəmiyyət heç də hər zaman keyfiyyət demək deyil. Daha çox diqqətli planlaşdırma, marketinqi test etmə, və nəticələr üzrə monitorinqlərin keçirilməsi təşkilatın satışını maksimallaşdırma bilər. Marketinq siyasətini düzgün bilmək hədəf auditoriyasına onların tələbatlarına görə reklam vasitəsilə hansı mesajları ötürmək deməkdir. Təşkilat satışa çıxaracağı məhsulları üçün bütün büdcəsini xərcləmədən əvvəl satış üçün müəyyən edilmiş ərazilərdə reklamları idarə etmək və nəticələri yoxlamaq lazımdır (məhsul tələbatının olub-olmaması barədə və s.).

2. Qiymət strategiyasına nəzər salmaq

Əgər təşkilatın məhsul və xidmətlərinin qiyməti dəyişkəndirsə qiymət strategiyasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Aşkar etmək lazımdır ki, onun rəqabəti nə tələb edir, daha sonra isə məqsədlərinə əsasən qiymətləri artırıb və ya azaltmaq olar. Qiymətləri aşağı salmaqla da gəlirləri artırmaq mümkündür, lakin bu zaman daha aşağı mənfəət əldə olunması gözlənilir. Qiymətləri yüksəltmək isə istehlakçı və ya istifadəçilərin şüurunda yüksək bir dəyər və bununla əlaqədar məhsulun daha keyfiyyətli olması barədə bir fikir yaradacaqdır. Bu da həmçinin daha yüksək mənfəət əldə etməyə səbəb olacaqdır. Qiymətləri artırmaqla təşkilat öz satış həcmi artırmadan da gəlirlərini çoxalda bilər.

3. Bölgü (paylama) məntəqələrini genişləndirmək

Marketinq və qiymət strategiyası üçün heç bir dəyişiklik etmədən məhsulların (mal və xidmətlərin) satış yerinin dəyişdirilməsi satışı və gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər. Bəzi bir sıra satış üsullarını da yoxlamaqla, məsələn, onlayn satış, mail vasitəsilə satış, pərakəndə və ya topdan satış, rəsmi distribyuterlər və kənar satış metodlarını da sınaqdan keçirməklə onların satış həcminə, ümumi mənfəətə təsirini müəyyən etmək olar. Bəzi hallarda isə yeni paylama kanalları marketinq dəstəyi tələb edə bilər.

4. Müxtəlif təkliflər

Əgər təşkilat artıq uzunmüddət fəaliyyət göstərən təşkilatdırsa, daha yüksək artım üçün yeni məhsul və xidmətlər əlavə etməyin vaxtı gəlmiş ola bilər. Və təşkilat

əgər bazarı təmin edə bilmiş olsa da, eyni zamanda özünün satmadığı, lakin hədəfində olduğu istehlakçıların aldığı məhsulları müəyyənləşdirməlidir. Hansı ki, onu özü də hazırlayıb mənfəətli şəkildə sata bilər. Həmçinin, köhnə məhsulları yeniləri ilə əvəz etmək də lazım ola bilər. Bu proses satışın artımı ilə nəticələnə bilər. Amma gəlirlərdə daha yüksək artım isə əvəz olunan məhsulun daha yüksək qiyməti olduğu halda baş verə bilər.

5. Əlaqələri inkişaf etdirmək

Təşkilatın məhsul və xidmətlərini reklam edən insanlar çox olduqca, təşkilatın satışı və gəlirləri də artacaq. Özü ilə rəqabət aparmayan, ancaq eyni istehlakçı hədəfinə malik olan biznes sahələri axtarıb tapmaq və artımı daha da inkişaf etdirmək vacibdir. Bunun üçün təşkilatın göstərdiyi xidmətlərdən tez-tez istifadə edən və razı qalan fiziki şəxslərdən, yaxud partyor şirkətlərdən faydalanmaq lazım gəlir. Xidmətlərdən faydalanmış istehlakçıların dəstəklədiyi sosial media hesablarından da istifadə etməklə məhsul və xidmət növlərini reklam edərək, onların yayılmasını genişləndirməklə daha çox istifadəçi kütləsini cəlb etmək mümkündür.

Bəzi amil və ehtiyatları da qeyd edə bilərik ki, hansı ki bu ehtiyatlar məhsulların tədvvülü üzrə satışın və gəlirin artırılmasına səbəb olur. Bunlara isə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- a) Ödəniş, hesablaşma üzrə sənədlərlə bağlı proseslərinin vaxtının qısaldılması, məhsulların sifarişçilərə ötürülməsi və çatdırılmasının daha da sürətləndirilməsi;
- b) Normativdən çox, lazım olmayan və gərəksiz hazır məhsul ehtiyatlarının silinməsi, aşağı keyfiyyətə malik olduğundan ona tələbatın olmadığı və ya satılmayan məhsul növlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- c) Satış həcmnin yüksəldilməsi ehtiyatları;
- d) Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və zay məhsul istehsalının ləğv olunması əsasında məhsul qiymətlərinin mümkün dərəcədə artırılması;
- d) Əmək faktorları üzrə kompleks ehtiyatların artırılması, və ya deyə bilərik ki, hazır məhsulla bağlı istehsalın mümkün dərəcədə çoxaldılması;
- e) Satılmayan məhsulların qalıqlarının minimuma endirilməsi;

- f) Məhsul istehsalı və satışında struktur dəyişikliklərinin edilməsi;
- g) Marketing siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
- h) Qiymət strategiyasının təkmilləşdirilməsi

NƏTİCƏ

Tədqiqat və araşdırmalar əsasında belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, indi təşkilatlarda gəlir və xərclərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi yetərincə aktual bir mövzu hesab edilir. Bu sahədə aparılan təhlilin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı araşdırmaların yekununda aşağıda qeyd edilən nəticələri vermək olar:

- Müasir bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində rabitə xidmətləri üzrə yeni çeşidlərin çoxalması, istehsalın yeni növlərinin kəşf edilməsi, innovative yeniliklər, layihələr, bir çox rəqabət istiqamətlərinin aşkar edilməsi, təşkilatların gəlirlərinin çoxaldılmasına olan marağı və bu prosesin mühüm səbəblərə aid olunması hal-hazırkı dövrümüzdə bu sahənin tanınmasında prioritetdir.
- Təşkilatlarda tətbiq edilən mühasibat uçotunun milli standartlarının beynəlxalq standartlara uyğun tərtib olunmasının ətraflı müəyənləşdirilməsi bu sahədə görülən mühüm işlərdəndir. İndiki hesablar planında mövcud analitik hesablar vasitəsilə daha çox hesablar əldə oluna bilər. Buna səbəb olan amil isə hesabların üç rəqəmli olmasıdır. Bu da öz növbəsində əlbəttə ki, gəlir və xərclərin təhlilinin daha çox təkmilləşdirilməsinə onun daha düzgün əks olunmasına imkan yaratmış olur;
- Təşkilatlarda gəlir və xərclərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əldə edilən nəticələrdən biri də xidmətlərin komputeləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasıdır. Bu təşkilatın fəaliyyətinə olduqca güclü təsir edir və hesabatların tərtib edilməsini xeyli dərəcədə sadələşdirir;
- Bazar iqtisadiyyatının müasir vəziyyətində aktual sayılan məsələlərdən biri də yüksək ixtisaslı kadrlara və onların yetişdirilməsinə, artırılmasına olan tələbatdır. Ona görə ki, informasiyanın davamlı olaraq, fasiləsiz çəkildə yenilənməsi, texnologiyanın belə inkişafı kadrların ixtisasının yüksəldilməsini tələb edir. Bu halda, təşkilatlarda həm xaricdə, həm də ölkə daxilində ixtisasartırma təlimləri,

kursları keçirir. Bu tədbir də təşkilatın fəaliyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Fəaliyyətin daha yaxşı səviyyəyə gətirilməsi isə təşkilatın gəlirlərinə birbaşa təsir göstərəcəkdir;

- Azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın inkişafı və təkmilləşdirilməsinə olan marağın çoxalmasında təşkilatın gəlirlərinin rolu əvəzsizdir. Hesabat dövrü ərzində təşkilatın gəlir və xərclərini göstərmək üçün hesablar planında verilmiş 801 nömrəli “Mənfəət və zərər” hesabı mövcuddur. Bu hesabda təşkilatda aşkar olunmuş bütün gəlir və xərclər, həmçinin mənfəət və zərər qeyd olunur;

- Təşkilatda yekun maliyyə nəticəsi olaraq məhsul, yəni iş və xidmətlərin satılması, başqa maddi sərvətlərin satılması, satışdan kənar olan itkilər və gəlirlərdən asılı vəziyyətdə müəyyən olunmaqdadır. “Ümumi mənfəət (zərər)” adlı 801 N-li hesabın kreditində təşkilatın mənfəəti, debetində isə həmin təşkilatın zərəri qeyd olunur. Qeyd olunan hesabın kredit və debet dövryyəsinin qarşı-qarşıya qoyulması nəticəsində alınan məbləğ hesabat dövrünü yekun maliyyə nəticəsini əks etdirir.

- Rabitə təşkilatlarında xərclərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kimi təşkilatlarda tətbiq olunan uçot siyasətinin Beynəlxalq Standartlarla müqayisəsi, Qərbdə də istifadə edilən ABC metodunun tətbiqi

ƏDƏBİYYAT ...

1. Hacıyev F.Ş. “Auditdə iqtisadi təhlil” . Bakı 2015. 136 səh.
2. Abbasov A. H. , Babayev A. A. , Quliyev T.F. , Qurbanov F. H. “Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə və firmaların maliyyə fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi”. Bakı 2002. 60 səh.
3. Hənifə Cəfərli “İqtisadi təhlil”. Bakı 2009. 560 səh.
4. Niyazi İsmayılov, Mahmudov İ. M. , Zeynalov T. Ş. “ İqtisadi təhlil”. Bakı 2010. 796 səh.
5. Əliyev R. B. “ İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi”. Bakı 2002. 441 səh.
6. Yusifov Y. X. “ Nəqliyyat və rabitə statistikasi”. Bakı 2012. 222səh.
7. Sifariz M. Səbzəliyev, Qəzənfər Ə. Abbasov “ Xidmət sahələrində mühasibat (maliyyə) uçotu. Bakı – 2015
8. 32. İ. Mahmudav, F. Quliyev, T. Zeynalov “İqtisadi təhlil”. Bakı 2003, 723 səh.
9. www.ame-merkez.gov.az
10. www.economics.com.az
11. www.maliyye.gov.az
12. www.economy.gov.az
13. www.stat.gov.az
14. Taylor. M. E., R.A. Jones, “The Use of International Accounting Standards
15. Choi, Frederick D., Carol Ann Frost, Gary K. Meek, **International Accounting** .Third Edition, Prentice-Hall, Inc., New Jersey,1999.
16. Belkaoui, A.R. **Accounting in the Developing Countries**, Quorum Books, Connecticut-London,1994.
17. www.coursehero.com
18. www.smallbusiness.chron.com
19. www.accountingtools.com
20. www.finbenefit.com
21. www.investopedia.com